

(Драма, 1553 — 1564)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Байда, князь Дмитрій Вишневецький.

Тульчинський Самійло, його чура, а потім побратим.

Дворяне-побратими.

Посел Московський.

Посел Турецький.

Панцерний боярин.

Козаки-нетяги.

Козаки-дуки.

Радько Гузир, на прізвище Турецький Святий.

Хома Пиндюр, на прізвище Плахта.

Ганжа Андибер, гетьман Запорозький.

Костир, безрукий козак-характерник.

Козаки-січовики, козаки-зимовчаки, козацькі чури, громадські мужі, кобзар, посланці і вістовці.

Великий візир.

Сераскир.

Капудан-баша.

Беглербек.

Замковий ага.

Княгиня Вишневецька,

Байдина мати.

Катруся, її небога.

Настя Горова, шинкарка степова.

Настина наймичка.

Сцена в Вишневці над Горинню, на степу Вишневецькому, в Цариграді, на Босфорі і в Великому Лузі.

ПРОЛОГ

Три сотні й два десятки літ минуло,
Як згас у муках дух правдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло:
Так само на землі жадає правди.
Боронючи народну Гіпокрену, [1]
Духовну зброю без устанку носим
І се на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.
О музо Мельпомено, [2] правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити,
Народний дух з занепаду підняти,
Гасителів його посоромити
Нехай велика, люба нам тінь Байди
Од нас лица свого не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди
І на борбу святу благословляє!

АКТ ПЕРВИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Вишневець. Дуброва під замком.
Виходить Байда, за ним Тульчинський з кобзою.

Байда
У мене в грудях серце б'ється рівно...
Султане, цісарю, королю, царю!
Ваш гнів мене довіку не злякає
І ваші милості мене не куплять.
Чи життя, чи смерть, чи рай, чи пекло люте,
Про все байдуже Байді Запорожцю.
Обійме смерть він, жарко поцілує,
Коралями кістяк її закрасить
І заквітчає голомозу пишно.
А життя — мов оковитої горілки

Коряк жемчужно-бульбашної вип'є...
Чого ж хоробре, рівноваге серце
Злякалося хмурних очей дівочих,
Їх погляду сумного та гнівного?
Великого коліна ти панятко,
Княжа Острозьке, Ізяславська вітка... [3]
Я — Руський князь з Олега й Святослава,
Що Цариградом пишним колотили.
Твої маєтності... Я маю ширші.
Мій Вишневець повеліває світом:
Велить султанові багати Байду,
Цареві — звати в гості гайдабуру.
Та мати сина з дому проганяє
І турчином, і москалем лякає...
Гей, заспіваймо, чуро, про козацтво,
Про наше вольне, як наш дух, лицарство!
(Бере в Тульчинського кобзу).

Співають:

Гомін, гомін по дуброві... [4]
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє:
"А йди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе турчин візьме".-
"Мене, нене, турчин знає,
Сріблом-злотом наділяє".
Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє...
"А йди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе москаль візьме".-
"Мене, нене, москаль знає,
Давно в гості закликає.
А в москаля добре жити:

Ласо їсти, гірко пити,
Бусурмена в полі бити..."

Тульчинський

Мій князю й батьку! на твоїй досаді
Будує чура твій свою надію.
Заручено тебе ще малолітком,
І дух козацький не злюбив неволі.
Тобі здається, наче рідна мати
Тебе примусом з дому проганяє,
І молодецьке серце вольне, горде
До іншої, до кращої палає.
Для мене ж над Катрусину уроду
Нема краси, ні любого звичаю:
Мені Катруся — мов зоря в погоду,
Мов чиста благовісна квітка з раю.

Байда

(загадавшись, перебирає струни. Співає).
Летить орел против сонця,
Згорда позирає:
Хто не знає закохання,
Той щастя не знає.
Пливе козак через море,
В морі потопає:
Хто не знає закохання,
Той журби не знає.

Ні, струни сі ослабли, заніміли
В моїм буянні кримськими степами,
В гонитвах за прудкою татарвою,
За дикими бахматами-вітрами. [5]
Одна струна дзвінить потужно в мене,
Мов те піро орлине против бурі;

Мов Чорне море грає-заглушає
Всі інші співи на моїй бандурі.

(Співає).

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє...

Виходить княгиня Вишневецька з Катрусєю.

Княгиня

Мій орле сину! де твій розум дівся?
Щоб я тебе та з дому проганяла!
Жене тебе не мати з дому, синку,
А вольна воля, самохіть козацька,
Що на Низу, мов болесті, набрався,
Проявою в Литві й на Русі стався.

Байда

Моєї болесті, голубко-нене,
Козацтво низове не знає звуку.
Воно коралі, жемчуги турецькі
Дарує з жарту степовій шинкарці.

Княгиня

А ти ж хіба не з жарту, синку, співом
Про любовці сумні — гаї сповняєш?
Невже ти справді сумом тим сумуєш,
Що ним луна пісень твоїх лунає?
Ще, як змуровано замкові мури,
Вони пісень таких сумних не чули...
Чого тобі, мій синку, сумувати
І серцю неньки туги завдавати?

Байда

Не сум, а жаль бере мене великий
На той гнівливий та понурий погляд.
Ніхто не смів на мене так дивитись,
Ні пишний москвитин, ні турчин бучний,
І я ні перед ким очей не знизив,
А тут почув немовби страх у серці.
Я зроду ще нікого не лякався,
А тут чогось мій дух заколихався.

Княгиня

О синочку! то се тобі в Острозі
Княгиня Ілліна дала розмаю?
Чи, може, тирlichem тебе поїла [6]
І до дочки твій дух приворожила?
Я ж думала, що ти шуткуєш з нами,
А ти до Гальшки любощами дишеш,
До католички серденьком палаєш,
Заручену свою забувши дома!
Хіба ж на те Катрусю я пестила,
Щоб ворог мій із неї насміявся?

Тульчинський тим часом говорить Катрусі мімікою про любощі. Вона відказує мовчки, що мислі її на небі.

Байда

Хто ворог твій, матусю?

Княгиня

Та Костецька,
Та ляхівка невірна, що відбила
Острозького Іллю в сестри моєї,
У бідної черниці. Не гріхом би,
Ладом хорошим і звичаєм добрим
Вона б на світ Катрусю появила.

Зав'яла квітка, вмерла бідолашна,
В чернецтві сором свій дівоцький скривши.
Я патріархові за розрішення [7]
Та за заручини дала сто гривень, [8]
І ти покинути Катрусю хочеш
Задля тієї Гальшки?

Катруся
Паньматусю!
Моя княгине, сонечко сирітське!
Не жур його і не вгущай за мене.
Я мушу гріх тяжкий спокутовати,
Волосяним рубком чоло зв'язати. [9]

Княгиня
Ти? в монастир іти? Ти, пишна вродо,
Людського виду квітко світозарна!
Ти в келію любов мою зачиниш,
Постами та бдінням її замучиш?

Катруся
Не я, княгине, рідна мати буде
Пости постити, довгі ночі бдіти.
Вона свою вложила в мене душу,-
Її душа подвижництва жадає.
Бо по ночам, як місяць серед неба
Із зорями веде тиху розмову,
Я в сяєві його вбачаю матір.
Вона, мов тінь прозірчаста, літає,
Німуючи, мене очима просить:
"О доню! ублагай святу Покрову,
Нехай мене на чисте лоно прийме".

Байда
Ти добре, нене соколихо, дбала,

Що синові готовила подружжє,
Та, дбаючи про нас із патріархом,
Не зазирнула оком нам у серце.
Катрусина краса на мене світить,
Мов ясне сонце на Балканську кригу:
Хоть іскрами блищить-мигоче крига,
А теплої води з себе не пустить.
До Гальшки ж я ще й слова не промовив,
А весь узявся кип'ячем-окропом.
У ключ моя лицарська кров кипіла,
А серденько немов той жар жахтило.

Княгиня

То се ви змовились мене зробити
Зозулею-бездітницею, діти?
Чи я ж на те вас у Царград возила,
Коліна патріарху обіймала?
Я не лякалась ні Балкан високих,
Ні скель, ні льодяних вершин зубчастих,
Ні понад кручами доріг страшених,
Ні ковбанюг, безодень глибочених.

Байда

Ні, мамо, ти бездітною не будеш:
Дітьми й унуками втішатись будеш.
З дружиною до тебе завітаю,
У тебе під крилом її сховаю,
Острозьке те орлятко ув орлиці,
Мов цареня в потужної цариці. —
Катрусю любя, сестро дорогенька,
Над рідну сестру мені рідненька!
Тепер уже мене старенька мати
Не буде мовчки з дому проганяти.
Сей перстень не на глум тобі вертаю:
Кайдани золоті з обох скидаю.

Тульчинський здіймає вгору руки.

Катруся

О братику! який важений перстень
Надів мені той патріарх на палець!
Зніми, розкуй мою свободну душу:
До матері я прямувати мушу.
Тульчинський заламує руки.

Княгиня

(вхопивши обидва персні)
О діти! стійте, не дратуйте долі
І не спокушуйте Фортуни злої.
(Ховаючи в гаман).
Не знаєш, синку, до кого лицятись
Ти хочеш із великим, щирим серцем,
Ти, рицар з рицарів, князь між князями,
Ділами славними рівен з царями!

Байда

Про всіх князів красою Гальшка пишна,
Про всіх царів уродою велична.

Княгиня

Ні, синку, безум не буває пишен,
Ані занепад розуму величен.
Господь скарав на ній лукаву матір:
Вдовуючи дитину появила
Недоноском, недородком бездушним.
Нема душі у гарнім тілі в Гальшки.
Вона, мій сину, образ тільки носить
Величної Острозької княгині.
Від неї виє на того бідою,
Хто на її маєтки й рід польститься.
Ти привезеш мені в отецький замок

Страшилище, а не дитину люблю.
Ти знайдеш у Костецької не долю,-
Веселих літ і молодощів згубу.

Байда

Коли мого подружжя ти боїшся,
То я знайду собі притулок інде.
Нехай туман все поле покриває,
А мати сина з дому проганяє.
Широкий світ, ще ширша наша воля,
Козацька щасна й бідолашна доля...
Пійду послы з чужих земель вітати:
Давно вони одправи ждуть у мене.
Один привів мені турецькі коні,
А другий соболі привіз московські.
Хоть ми собі живем у Січі просто,
Та нас великі потентати знають.
Хоть по Дніпру стоять хати безверхі,
Двори необгороджені козацькі,
А до кого пристанемо у прийми,
Над усіма той візьме перевагу:
Помститься досхочу над ворогами,
Зневагою відплатить за зневагу.
(Виходить із Тульчинським).
Чути їх співаннє.
Та не спав я нічку темненькую,
Та не буду спати ще й другу:
Ой чогось мені тяжко
Та на серденьку важко,-
Я й сам, молод, не вгадаю.

Княгиня

О предки Вишневецьких і Корецьких,
Фундатори монастирів спасенних!
Ви, що склепи церковні посповняли

Лицарськими преславними костями!
Чи сниться вам у вашім сні підземнім,
Що ваш потомок хвалиться на замку
Козацькими кошами да хатами,
Пишається названими братами?
Йому байдуже батьківщину кинуть,
Плачущу матір дома занехати
Для тих пустинь, кочовищ запорозьких,
Затонів, комишів, лугів Дніпрових.
Він Байдою зневажливо назвався,
Титулу Вишневецьких одцурався.-
Не кидай же хоть ти мене, Катрусю,
Самітної-бездітної зозулі.
Не йди в черниці: я тобі весь замок
Окрию травуром, як домовину,
А ти мені допоможеш сльози лити,
По синові і день і ніч тужити.
Тим поглядом понурим ув Острозі
На нього смерть, не панна, позирнула.
Буяннє се з названими братами
Зазначиться кривавими боями.
Я бачу всю його судьбу грядущу
І чую серцем гибель неминущу.
(Виходить, схилившись на Катрусю).

СЦЕНА ДРУГА

У Вишневці на замку крестова світлиця, з предківськими портретами.
Байда, в пернатому шлику, в руці булава, сидить на стародавньому
стольці. Над ним козак держить бунчук і хрещатий стяг. По боках стоять
дворяне-побратими і чура.

Байда

Негайно приведіть посли до мене:
Мені не по нутру наряд химерний.

Колись носили ми владичні барми,
Та нас у Києві смирив татарин,
Тепер потуга наша у козацтва,
А честь у простолюдному лицарстві.

Один з побратимів
Лицарства простолюдного все панство,
Всі королі, царі й князі бояться.
Не тим єсьмо потужні, щоб ховали
Срібло та золото в своїй скарбниці,
А тим, що тисячі і тьми козацтва
Одною волею і духом дишуть.

Другий
Нехай сидять на золотих престолах,
Під балдахінами із оксамиту:
Столець твій, князю, ще тогді прославивсь,
Як їх ім'я на світ не народилось.

Третій
Варязьке серце завіщали предки
Тобі в наслідство разом із титулом,
І ним-то Байда славен між царями,
За нього Байду чествують дарами.

Четвертий
Бо чують, що у Байди в руських грудях
Сидить залогою козацька сила.

П'ятий
Вона, мов та Фортуна таємнича,
Народам щастє чи біду віщує.

Шестий

За кого Байда на кривавім суді
Тягтиме руку, той і візьме гору.
Тим і король впадає коло Байди,
І цар московський, і султан турецький.

Байда

Та де ж посли? Не так остило
Мені на замку челядь їх поїти
Да з бесурменом християн мирити,
Як тут сидіти у князькій повазі
Серед мого козацтва-побратимства,
Мов той владика посеред попівства.

Тульчинський

Ідуть... Се так москаль ступає важко.
Таке пре черево поперед себе,
Що задавив би і коня бахмата.
Під золотом та жемчугами шата
В пузатої московської казюки. [10]
Насилу вдвох ведуть його під руки.
Силкуючись, дяки аж попотіли,
Мов ті воли у коповицю, впріли.

У розчинені широко двері перед московським послом несуть соболі з
сутозолотою парчею. Випереджуючи один одного, посли сперлись у
дверях.
Турецький посол визволивсь із тиску.

Москаль

Как! ты опередил меня, неверный,
Ко князю христианскому с приветом?

Турчин

О Байдо, воїне великодушний!
Не попусти впослідити султана,
Що силою преславною царює
Над чотирма кінцями світу. Дай нам
Його дари попереду явити,
Як передує власть його у світі.

Москаль

Един под солнцем царь наш православный,
Наследник императоров великих,
И вот тебе его подарок царской,
Князь Вишневецкий, витязь христианской!

Тим часом вносять і турецькі гостинці: блискучий кінський наряд і
келеп, саджений ізумрудами.

Турчин

Не в соболях тобі потіти, князю,
І не парчею поли величати:
Коня лицарського тобі в гостинець
Та келеп шле наслідник Магомета.

Москаль

Наследник Магомета-самозванца,
Гаремного пророка проходимца.

Турчин

Дозволь нам, князю, божий суд вчинити,
Поставити бойців перед тобою.
Чий упаде, нехай се буде знаком,
Що правда лжу ногами попирає.

Байда

Не личить нашій честі і повазі
Вбачати кров посольську в себе дома.
Хто з ваших потентатів більший-старший, [11]
Розсудить те колись рука господня.
Тепер же я прошу вас, любі гості,
(Устаючи і вклоняючись їм).
Прийняти заразом од мене дяку.
Нема в нас, козаків, срібла та злата,
Щоб за дари дарами відплатити.
Ми кров'ю платимо царям за ласку,
Стережемо царства їх од напасті.

Москаль

Мы с тем и прибыли, князь христианской,
Чтоб воинство твое призвать на помощь
Против неверных наших супостатов.
Велик наш царь: одной полой покрыл он
Ливонию со морем со Балтийским, [12]
Другою — всю Сибирь со окияном;
Рукою достигнул до Бела моря,
Поставил ногу твердо на Хвалынском. [13]
Он даст тебе в кормление воеводство
Величиной со всю Литву и Польшу.

Турчин

Не слухай, князю, мови тулумбаса,
Московської, гучнопустої бочки.
Сягає широко земля Московська,
Да тісно, сумно там людському серцю.
В снігах утонеш, у борах заблудиш,
З ведмедями, з вовками жити будеш.

Москаль

Эх, ты, башка, обвитая завоем,

Узорами расписанная кукла!
Тебе ли знать, чем славна Русь святая,
Чем православная крепка, могуча?

Турчин

У нас ти, князю, знайдеш край розкішний,
Як рай земний. Едем барвистопишний,
Хороброму у нас хвала і слава,
Розумному — шаноба і повага,
Веселому — пісні, танці, музики,
А доброму — святе добро вівіки.
Чи схочеш, над бистрим Дунаєм сядеш,
На страх і жах народам католицьким;
Чи схочеш, кошем станеш против перса,
Як громова у блискавицях туча.
Тінь бога на землі, каліф великий,
Тебе своїм благословенням зище
І осипатиме тебе довіку
Щедротами без міри і без ліку.

Байда

Шановні гості, славних потентатів
Намісники і речники достойні!
Не можу я тепер вам обіцяти,
Кому з вас буду скорше помагати:
Бо обіцяти і зробити в мене
Вимовлюється ділом, а не словом.
Скажу вам тільки, що Річ Посполита [14]
Козако-україно-запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люде в світі не забули правди.
Дарами нас не можна підкупити,
Шкода й словами пишними лестити.
Чи в християн, чи в турків більше правди,
За тих і кров ми будем проливати.

По мові сій, шапкую вас, вітаю
Та й до домівок з миром одпускаю.

Турчин

Виходимо, та просим не забути,
Де кублиться республіка козацька:
По саму Рось, по Селістряні Бурти
Лежить земля наслідня Оттоманська. [15]
(Виходить із своїм почтом).

Москаль

Смекаешь, князь? Смотри же, помни твердо,
Где христианства главная защита.
Сидишь ты на стольце варяжском гордо,
Да у царя — пустяк Речь Посполита.
Хозяйничают в хозяйстве он великом
Умеет лучше всех владык под небом,
И как ты ни храбришься в Поле Диком, [16]
А жить придется нашим русским хлебом.
(Выходит со своим почтом).

Байда

Наторохтіла повну хату бочка...
Чого в московську голову не прийде?
У нас рілля — хоть посади дитину,
То виросте: така земля плодюща;
А в них сіренький супісок та глина,
Корпають, мов на глум людський, сохою,-
І плуг наш до сохи голоден прийде:
"Дай, кумо, Христа ради, скибку хліба!..."
Уф! утомивсь, неначе від роботи
З волами в плузі щирий кінь лицарський.
А турчин стеле нам постіль м'якенько,
Да як-то виспатись би довелося!
Загарбавши під себе патріархів,

Торгує їх перекупством ледачим.
Самі прибільшують невіри плати,
Аби з дурних дурнії гроші драти.
Мої кохані друзі-побратими!
Шануйте щиру правду, а не віру.
Нехай у вас та віра лучча буде,
В котрій добра найбільше роблять люде...
Чути знадвору галас.
Що се таке? Що се за гомін дикий?

Тульчинський
(позирнувши в вікно)
Ой леле! се посел посла воює,
І Бочку вже у суточки заперто...

Байда
Вхопи, мій хлоню, бунчука князького,
Біжи, поскуплюй чергове козацтво
Та розійми сих ворогів запеклих...
Гледи ж, не виціди крові і краплі.

Тульчинський
Біжу, мій князю. Як не розійму їх,
То розіллю холодною водою
(Виходить).

Один з побратимів
Ні, добре Тулумбас воює!
Він голосом і мертвого підняв би.
Бач, як реве! Мов та стара гармата,
Що козаки Грізною прозивають.

Другий
Пресвітлий князю, я тобі не раджу

Коня турецького в табун пускати:
Бо він уб'є твого Арапа, Бурю.
Шкода такого жеребця втратити!

Байда

Нехай уб'є: сим ділу не зашкодить:
Не коней він, левів мені наплодить.
І між орлами, брате, бій буває,
І цар царя потугою воює.
В боях серця гартуються лицарські,
В боях росте і кріпне дух козацький.

Третій

Се не сідло, престол тобі блискучий,
Наш князю Байдо, Соліман [17] спорудив.
На тім коні-огні, на сім престолі
Рівен ти будеш силою з царями.

Байда

Мене рівнятиме з царями правда,
Котрої по світах з мечем шукаю...
Дивись, дивись! ого! мій чура виріс,
Орудує козацтвом по-гетьманськи.

Четвертий

Тульчинських рід підбивсь аж геть угору,
Пасе передню й у князів старинних.

П'ятий

Я бачив путь іще тогді в нім, князю,
Як він коня допавсь уперше хлопцем.
Так буря крил в Борея [18] позичає,
Так гуррикан [19] степом летить-гуляє,

Не зникне чура твій Самусь без слави:
Співатимуть колись про нього думи.

Байда
Глянь, брате, що він з ними виробляє!
Розвів обох, мов дві отари, різно.

Шестий
Се, князю, справді зроблено мистецьки:
Твого Самусь клейнода не понизив.

П'ятий
Незгірш і се, що москаля придержав,
А турчина у чисте поле випхнув.

Шестий
Дивись, дивись! уже по згір'ю грають,
Долманами, [20] казав би крильми, мають.

Другий
Скотили вже дяки на воза й Бочку...
Мовчить; як міх ковальський, важко дише.

Четвертий
Сей воєвода уломив би спину
І македонському коневі, Букефалу. [21]

Другий
Не встояли б ворота римські, певно,
Коли б таких слоняк дати Ганнібалу. [22]

Третій
А я б його послав наздоганяти
По горах та байраках Мітрідата. [23]

Другий

Не хутко б вітроногого догнала
Московська говоруха черевата.

Шестий

Ся Бочка, по царському повелінню,
Скотилась би і на Кавказькі гори.
Москаль таківський: він із кожї рветься,
Догоджуючи волі самодержця.

Байда

Коли б у нас був сан такий високий,
Ми б звоювали увесь світ широкий.
Коли б ми всі до одного горнулись,
Під нами б і царі, й народи гнулись.
Ми хвалимося, вбогі сіромахи,
І волею і думою одною,
А ще недавно на кривавім Старці [24]
З'єднали Ганжу Андибера боєм.
Під саме небо сипало гультяйство
Вали страшенні, а само вривалось
До пекла в землю, на погибель братню.
Річками кров козацька розливалась,
Теряли ми свою снагу останню.
Тепер наш Ганжа в корчмах гетьманує
Чи в кабаці у Насті Горової,
Та ще й не кидає своєї думки —
Звести до бою козаків зо мною.
Химерна думка! Я вже не боюся
Його потуги: полягла на Старці.
Кому фортуна служить у походах,
До того й перекинуться затяжці. [25]
Ще дав йому й князького недолимка,
Щоб не журився, не вдавався у тугу;
Дав черес і срібла, щоб позбирались

На його поклик сиві козарлюги,
Ті, що з нудьги, з журби попропивались,
Кабачній Насті все позаставляли.
Бо я задумав одружитись чесно,
Щоб не порвався Байдин рід великий,
Не осягли мої варязькі добра
Князькі підлизи, римські католики.
А без козацтва в князя Константина,
У Василя, не висватать небоги.
І князь Владимир, [26] київський мій предок,
Лицявся серед походної тривоги.
Як розпущу приставства по містечках,
По селах, городах, монастирищах,
Та поїдять вони у скупердяки
Скирти давняшні й степові добутки,
То мусить з Байдою Василь миритись,
Йому Острогом пишним поступитись.
Тоді ми зараз двинемо на море:
Нехай і турчин знає людське горе;
Нехай орди в Москву не посилає.
І Байди золотом не засліпляє.
Вертається Тульчинський.

Тульчинський

Пресвітлий князю Байдо, пане й батьку!
Розняв посли я по твому наказу;
Не дав крові у заїди точити,
Твоє житло лицарське плямувати.

Байда

Я бачив, хлоню. Ти справлявся розумно,
І се твоя заслуга найславніша.
Ти вже мені дев'яту весну служиш,
Покинувши Тульчин, колиску предків,
Отця, і неньку, і братів коханих

Задля мого лицарства занедбавши.
З тобою ми бували і на Рейні,
І поза горами людей видали,
Звичаї добрі, рицарську науку
В боях за правду досвідом узнали.
Ти всюди був мені слугою вірним,-
Як братнє серце, чурою прихильним.
Тепер не будеш більше чуровати,
А з нами брат за брата пробувати.
Навколішки ж перед мечем лицарським!
Схились і встань товаришем козацьким.
(Ударивши тричі голим мечем по плечах).

Усі

(опріч самого Байди)
Вітаємо тебе, Тульчинський пане,
Товаришу, Самусю наш коханий!

Байда

А я тебе до серця пригортаю
І сьомим побратимом об'являю.

Тульчинський

Цілую сей преславний меч варязький,
Наслідний дорогий клейнод лицарський,
Що не покину в нужді побратима,
Як брата брат, як рідний батько сина!
Все пополам, свобода і неволя,
Велике щастє і тяжка недоля!

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.

Увіходить панцерний боярин.

Боярин

Пресвітлий князю! троє коней пало,
Поки з Острога долетів до тебе.

Байда

Хто ж ти єси? Тебе я вперше бачу,
А по твоїй ліберії вважаю,
Що службу служить під щитом Острозьких.

Боярин

Так, я служив їм щирим серцем поти,
Поки в них неправди не побачив.
Тепер покинув прапор їх навіки
І правди-честі у тебе шукаю.
Ти в нас один на цілу Русь високо
Підняв угору славу й честь козацьку.

Байда

Кажі ж, чого з Острога мчавсь до мене,
Мов той Бореї, бурнокрилатий вітер?

Боярин

Коли б я справді був крилатим вітром,
Вхопив би я з пожежі галагана, [27]
Роздмухав би його, летівши вихрем,
Та й випалив усі Острозькі добра.

Байда

Що ж там таке? Шкода мене тривожить:
У мене в грудях серце б'ється рівно.
Кажі так просто, як арабську казку
Із уст химерної Шехерезади. [28]
Коли б уся земля заколихалась
І люде скрізь позабували правду,-

Один я правду-матір пам'ятав би,
Один за правду я з мечем стояв би.

Боярин

Що ти до князя Василя озвався
І до його небоги залицявся,
Се всі ми знали, всі раділи серцем,
Що ув Острозі в'єш собі кубельце.
Я ж у князьких світлицях, знай, чатую,
Що там говорять, навіть шепчуть, чую.
Ніхто б на світі так не веселився,
Коли б ти, князю, серед нас осівся.
Та князь Василь Сангушка уподобав,
Картовника і костиря [29] п'яного,
Що в кабаці у Насті Горової
Татарських бранців куповав за гроші
Або в козацтва вигравав у кості.
Набравши бранців, пов'язавши в lika,
До короля з тріумфом їздив пишно,
Що подвизавсь на креслах, вихвалявся,
За службу королівщин [30] допевнявся.

Байда

Ти справді чув, бачу, Шехерезаду,
Що Аль-Рашіду [31] лоскотала вуші.
Сангушко князь, мій тезко знаменитий,
Не тільки в карти да у кості грає:
Він добре й за татарами вганяє;
І що здобув у короля за службу,
Те вислужив собі на кресах [32] чесно.
А що він князя Василя вподобав
Чи князь його — кому до того діло?

Боярин

Великодушний князю! не прогнівайсь,

Що не з орлової ми високості,
Як ти, на честь поглядуєм лицарську,
А дивимось на все, як люде прості.
Дозволь мені по правді з'ясувати,
Що вкоїв князь Сангушко ув Острозі.
У них із князем Василем постала
Умова, щоб Острог опанувати;
Тогді Сангушкові Дмитрові срібла,
А Василеві добра з замком взяти.
Сі змовини чинились перед нами,
Прибічними боярами-слугами.
Ми свідками були і на весіллі.

Байда
Як на весіллі?

Боярин
Так, весілля грали
Серед крові та гвалту і наруги!

Байда
Що ж то за кров, за гвалт був і наруга?

Боярин
Кров вірних слуг княгині Ілліної,
Гвалт і наруга над її дочкою...
(Зупиняється).

Байда
Кажі, кажі.

Боярин
Учора ми з Сангушком
В Острозький замок силою вломились.

Всі трупом полягли, хто став нам опір,
І князь Василь, за руку панну взявши,
Оддав її приятелеві в руки:
"Моя тут власть, моє отецьке право!"
Почав бламати піп, щоб одложили
На завтра шлюб: бо і дочка, і мати
З жалю та з сліз гірких обидві мліли.
"Тебе я не на раду, попе, кликав! —
На нього гримнув князь Василь.— Чи бачиш?..
Чини, що я велю: бо булавою
Повчу тебе, як молодих вінчати".

Байда
І повінчав?

Боярин
"Ликуй, Ісайє",— крізь сльози [33]
Бідаха проспівав, зв'язавши руки.

Байда
То молода призволила вінчати?

Боярин
Як поспитав: "Чи маєш добру волю?" —
Мов на хрестинах кум за немовлятко,
За неї князь Василь промовив: "Маю!"

Байда
Ну, так сей шлюб не варт своєї й назви.

Боярин
Так; да вони зробили шлюб справдешний.

Байда
Який?

Боярин
Вечеряли; музики грали;
Мазура вдвох з Сангушком танцювали;
А наші козака навприсядки садили,
Аж лави й груби ходора ходили.

Байда
А молода?

Боярин
Без матері сиділа,
Мов бобом плакала та з горя мліла.

Байда
Без матері?

Боярин
Бо матір причинили:
Її клятьби й музик би заглушили.

Байда
Ну?

Боярин
Князю, дай утру сльозу гарячу...
І сором плакати сивому, та плачу...
Таке тут сталось, що коли б той замок,
Острог той гордий, став хлівом жидівським
Або костюлом грішним католицьким,
Або Кальвін [34] би з Лютром [35] там осілись
І над святою вірою глумились,

То в мене серце так би не боліло...
Боюсь казати...

Байда
Договорюй сміло.

Боярин
В ложницю повели... Воно пручалось,
Княжа Острозьке, вітка Із'яслава...
І... і п'яних двох слуг туди позвали...

Байда
Доволі! Вийди і мовчи довіку
Про те, що чув і бачив. А якщо пробовкнеш,
Тобі заціпить і навік замовкнеш.
(Виходить боярин).
Самусю, повели у бубни бити
І бунчука заткни на Красній броні.
Всіх сотників до мене в раду скличеш;
Козацьку чернь десятками полічиш.
Тих, що у Насті в кабаці пищалі,
Шаблі й сагайдаки позаставляли,
Нехай десятками поставлять різно.
Голоті сій свою роздам я зброю,
Та й рушимо з гарматами негайно
До суднього з харцизниками бою.

Тульчинський
Шкода, мій князю, в тулумбаси [36] бити:
Не чутиме козацтво наше гасла.
Сьогодні на степу велике свято:
Прощальники [37] в кабашниці гостюють.
Цимбали й бубни попід шинком водять,
Хто б не прийшов, горілкою частують.
Залога наша вся туди побралась;

Одна малеча в куренях зосталась.
І черговців, що про посли стояли,
Насилу вдержав я на чаті в замку.
Тепер у нас під зброєю ні духа,
Опріч твого козацтва-побратимства.

Байда

Біда, біда! Та мусимо коритись
Козацькій волі. З нею нам не битись.
Сю ніч самим нам треба вартувати,
Мої ширококрилі орлята.
Чергуйтеся чергами на Красній броні;
Я мушу в той кабак, до Горової.
Виходять усі, опріч Байди да Тульчинського.

Тульчинський

Мій князю й батьку, Байдо міцносердий!
В тяжку часину я тебе благаю
Прислухатись до братового серця,
Яким воно непевним боєм б'ється.

Байда

Тяжка часина, брате, не заважить
У мене й крихти на вазі розсудку.
Над серцем Байдин розум гетьманує
Однаково і в radoцax, і в смутку.

Тульчинський

Тим і вдаюсь до тебе, князю Байда,
Як син до батька, рідний брат до брата.

Байда

І знай, мене не сліпить ні досада,
Ні безголов'є, ні гірка утрата.

Про тебе я, Самусю, пам'ятаю
В великім щасті і в тяжкій печалі:
Любов твою в душі твоїй вбачаю,
Як чисту воду в чистому кришталі.
Мов туманом, Катрусю обгорнули
Чернечими казками добрі люде;
Та не навіки чувства в ній поснули:
Вона твоя, вона твоєю буде.

Обіймаються мовчки і виходять.

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Кабак Насті Горової.

За столом сидять козаки-дуки, по лавках — козаки-нетяги.
Знадвору чути музики, співи, регіт і гомін.

Один з нетяг

Ой корчмо, корчмо, наша ти княгине!
В тобі добро козацьке марно гине:
Що і сама ти неошатно ходиш
І нас, нетяг, у дранім риззі водиш.

Один з дуків. Шкода, козаче-брате, на корчму нарекати. Нарекай на
козацьку щербату долю та на дурну козацьку волю.

Другий нетяга. Тобі се добре говорити, упугавшись аж у три жупани; а он
у нашого Радька Гузира нічим і грішного тіла гаразд прикрити. З усієї
здобичі, з того, мовляв, турецького добра зістались були тільки червоні
штани,— і на ті вразька кабашниця польстилась. Тепер, бач, сидить
голий, мов турецький святий.

Третій. А справді, він схожий на турецького святого, братчики. Крізь
рам'є [38] кругом тіло світиться.

Четвертий. То й бути йому Турецьким Святим, а не Радьком Гузирем. Чи згода, панове браттє?

Усі нетяги. Згода! згода! згода! Нехай не дурно своє дрантє, свої верети носить.

Четвертий. Поздоровляємо ж тебе, любий товаришу, з новим титулом.

Турецький Святий. Що мені по титулі, як чортма в шкатулі?

П'ятий. Не кажи-бо сього, брате. Тепер усі твої карби в кабашної Насті пропали. Тепер нехай оплачується Радько Гузир, а Турецький Святий — новий у неї гість: мусить гаспидська Настя карбувати тобі на всі дванадцять апостол.

Турецький Святий. Еге, викрутишся в неї новим прізвищем! Се тобі не січовий кабак. Тут присуд князький, а не козацький. Добре було нам, панове браттє, за гетьманування Ганжі Андибера. Той куди не ввійшов, чи в королівські добра, чи в панські, чи в чернечі, чи в міські,— всюди в нього присуд козацький. А князь Байда над нами разом і гетьманує, й панує. Не перестане, мабуть, князь поти князювати, поки вовк вовкувати. Шестий. Проклятуца кабашниця! Вже аж комора тріщить од козацького добра, а їй ще мало. Коли б і душу чоловік застановив, узяла б і душу в заклад.

Другий дука. Ти, брате, справді рівняєш Настю до чортяки. А не хто ж, як оцей Турецький Святий проложив про неї стишок: "Ой Насте, каже, Насте кабашна! Ти, каже, до нас, козаків, бідних нетяг, лиха та й обачна".

Третій. А торік, як роздобув на морі чересок грошей, то прибіг до неї з Низу, мов цуцик ласкавий, дарма що в цьому степовому кабаці присуд князький, а не козацький.

Турецький Святий. Мов цуцик? Не цуциком, великим псом, справдешнім собакою був я тоді.

Четвертий. Що ж, коли й сама, ледащиця, принадна і дівок держить хороших, а найбільш оту спокусницю Пазину.

Один з нетяг. Вам, дукачам, добре коло своїх жінок грітись, а бідному низовцеві, злиденному січовикові, до кого притулитись? Он і прощальники йдуть із Січі до Межигорського Спаса, да й ті звернули з Київського шляху, щоб умочити сивого вуса в патоку.

Другий. Тепер-то їм і вмочати: за одним заходом усе спокутують, їм

добре й каятись, у гроші вбившись. Дарма, що проміння саєти на волосяну одежу, а чересом підпереже чернечого підрясника так само, як і козацького жупанка.

Третій. Еге, брате. Добре низовим дукам скакати в гречку, добре й каятись. А наш брат ухопить шилом патоки, та й носись із гріхом.

Прийдеш до попа в веретищі, то й покути накинута не хоче. Яка з голого спасенника користь?

Турецький Святий. Коли б моя воля та сила, я б оцих спокусниць узяв та й повбивав. Дак же бо козацтво наше!.. Само свою халепу й стереже, й обороня. Та й князь наш, дарма що Байдою зветься і за християнство воює, а так не чинить, як той спасенний Полюс. [39] Той у Києві он шпиталь про козаків-калік спорудив, а сей оддав степ, місце веселе, як долоня рівне, під жіноцький кабак, мов під який гарем, прости господи. Один з дуків. Хіба ж він під кабак оддав степ? Не під кабак, голову ти розумна, а під козацьке кочовище. Бо козаки бідкаються пасовищами по панських добрах. Що за божевільний мізок у цих опияк! Самі завели степовий кабак, самі з Настею рядну рядили про його вбезпеку, а тепер винуватять князя. Таж він про козацьке пристановище, не про що, дба: щоб захистити вольним кочовищем козацькі двори та холіви [40] д' Орди. А коли б не дозволив зробити в своїх добрах кабака взором Низового, то коренили б його так само, як Острозького й інших княжат.

Другий. А я тебе, друже, пораджу й остережу: не розпускай ти про князя Байду губу, як халяву.

Турецький Святий. Чом же це так, панський ти підлизо? Се ти мусиш держати язика за зубами: бо живеш із князької землі, а я — вольний козак.

Другий. Вольний, се правда: бо куди ні поволочешся, несеш усе своє надбанне на спині, як той вовк-сіромаха — шкуру. Про вольного, правдивого козака проложено й пісню:

Козак, душа правдивая,
Сорочки не має,
Коли не п'є, дак воші б'є,
А все не гуляє...

Турецький Святий. Не одні воші ми б'ємо, пане брате. (Співає).

До нього пристають інші
Ой у лузі над водою
Калина цвіте:
Ой то ж наша голотонька
Мед-горілку п'є.

Іде козак, іде дукач,
Насміхається:
"За що тая голотонька
Напивається?"

"Ой не смійся із голоти,
Превражий дуко,
Щоб не була із душею
Тобі розлука!"

Один бере за чуприну,
Другий дула б'є: [41]
"Ой не ходи, песький сину,
Де голота п'є!"

"Ой прошу ж вас, миле браттє,
Прощу, не бийте:
Ой куплю вам цебер меду,
Нахильця пийте!"

"Що ж нам, браттє, з того меду,
Що ми нап'ємось?
Лучче вволю натщесерце
Дуки наб'ємось".

Третій дука. Заспівайте ж, братчики, тепер ще про козацьку хату. Як-бо той Шерешир співа?

Ой знати, каже, козацьку хату
Через десяту:
Вона соломою не вкривана,
Вона приспою [42] не обсипана:
Кругом двора
Нема ні кола,
На дровітні дров ні поліна,-
Сидить в ній козацька жінка, околіла.

Турецький Святий. Щоб ви самі так околіли, превражі дуки, з своїми жінками і з усім наплотом! Хіба забули, що було Шереширові за зневагу козацтва? Те й вам, дукачам, буде. Йому потовкли вдрузки кобзу, а ви й зубів не позбираєте.

Четвертий. Чого цей Турецький Святий зробивсь таким злющим? Грима на нас, наче той печорський скимник. А колись я знав його веселим.

Третій. І одягним.

Четвертий. Не що ж бо й що. І досі козаки співають стишок, що проложив цей спасенник, танцюючи круг Пазини. Гарний стишок! І бакаляр такого не зложить. Агов, козаки небожата! Хто заспіва про Пазину стишок, іди, випий із нами корячок меду-п'яного-чола.

Один з нетяг. Хто скомпонував, хай той і співа: хай за свою кебету й нагороду здобува.

Четвертий дука. А заспівай справді, твоя Турецька Святине!

Один з нетяг. Не весело йому без кобзи співати: нічим, мовляв той Шерешир, угору духа підняти. Тим і на печерського скимника закандзюбивсь, що кобза лежить із штаньми в шинкарки в закладі.

Четвертий дука. То скиньмось по людській денежці та викупім. Чи так, панове браттє?

Інші дуки. А чом же? Нехай козак себе розважить.

Четвертий. Еге ж, еге, як той січовий нетяга мовляв:

Струни мої, струни,
Струни золотії!
Грайте мені стиха:
Ачей козак-гольцяпака
Збуде трохи лиха.

Третій. Агов, дівчата! кете лишень сюди кобзу того козака, що штани заставив.

Наймичка приносить кобзу.

Турецький Святий. Бач! так і вродилась. А я вже з тиждень коло диявольської паплюги [43] панькаю, що неживий ходю без кобзи. Дак ні приступу! Ще, ка, і в потилицю виштовхаю. На тобі, ка, більш накарбовано, ніж у тебе волосся на голові. Така диявольська халява! Щоб її душа в пеклі рачки стояла!

Третій. Співай уже, співай.

Турецький Святий. Чуєте, миле браттє? Чи брязнули капшуком, чи ні, уже й запрягли козака в ярмо. Отакі вони всі, ці дуки-срібляники. Такі вони й тут, на Русі, такі й за Порогами. Та вже ж мушу відбути панщину. (Співає під кобзу).

Ой хто попа й попадаю,
А я Пазину люблю.
Люблю і вдень, і вночі,
Ясне світло гасючи.
На Пазині коралі —
Сто злотих давали. [44]
Ані батько купив,
Ані мати дала:
Сама добра була,
З козаками здобула:
Бо хороша була!

Четвертий дука. Бачте, як він її вславив! Ми помремо, то нас і позабувають, а Пазину довго ще пам'ятатимуть.

Третій. Іди ж, козаче, скріпи живота на похміллє: випий михалок [45]

меду.

Турецький Святий. Нехай з вас, розпревращих дуків, п'явки кров повипивають.

Первий. Сіль тобі на язик, печина в зуби!

Другий. Не кажи-бо так на його, брате: з його буде колись преподобний скимник.

Третій. А що ти думаєш? Турецькі скимники сердитіші й од наших.

Четвертий. Он іще один такий преподобник до шинку тягне.

Третій. Сей, мабуть, ще святіший.

Четвертий. Та й розумніший: бо змудрував собі штани з жінчиної плахти.

[46]

Третій. А справді! Попристібував плахту між ногами, та й є штани.

Увіходить Хома Пиндюр.

Четвертий. Недурно зложив сам про себе пісню. Як-бо вона співається? (Співає).

Троє інших дуків підтягують.

Іде козак з шинку п'яний,

За собою штани тягне.

Бо козак, бо козак, бо козацька дитина...

На те мати породила,

Щоб дівчина любила.

Хома Пиндюр. І полюбила-таки. Бач, оддала й материнську плахту на штани.

Четвертий. Ох, не вона це оддала, козаче. Ддала її лиха година. Не вподобала, мабуть, карбача на спині, а синього синила [47] попід очима.

Як-бо той Шерешир про козацьку жінку виспівував?

Третій. Я влюбив цього козака, братчики, за його вдачу козачу. Випий, друже, чарку доброї оковитої горілки за здоров'є Турецького Святого.

Тут у нас проявився святий, та ще й не простий, а турецький.

Хома Пиндюр. Та вже лучче тут випити, ніж у тих прощальників. Щоб їм ні одного гріха не прощено в чернецтві!

Третій. А хіба що?

Хома Пиндюр. Наливай уже, коли наливаєш, вразький дуко!

Третій. Чим же я тобі дука, та ще й вразький?

Хома Пиндюр(випивши). Не ти один, усі ви — бісова худоба. Ви з нашого брата козака-нетяги насміхаєтесь так само, як і ті низові дуки, ті, мовляв, прощальники. Заразом і горілкою вітають, і прізвище прокладають, як той казав: "Ложкою корме, а стеблом очі поре".

Турецький Святий. Сказано, дуки-срібляники. Бодай їм добра не було ні в раю, ні в пеклі!

Перший дука. Та годі-бо тобі, преподобний скимнику, лаятись! Ми ж тобі й кобзу викупили.

Турецький Святий. Ще й не так вас повилаюю. Правду співав той січовий кобзар:

Ой ви, каже, дуки, дуки!
За ваші всі луги й луки:
Ніде козакові-нетязі стати
І коня попасти.

Ви думаєте, я тільки про Пазину зложив пісню? Не забудуть люде й про вас, дерії українські. (Співає).

Та все пани, та все дуки,
Позаїдали наші поля, луги й луки...

Другий. Тю на твою дурну голову! Ти ж і сам колись був таким, як ми, дукою. Хто тобі, пеському синові, звелів гайнувати батьківщину? У тебе ж так само були й коні, й воли, і всякий інший добуток.

Хома Пиндюр. Були і в мене. В обох у нас те все було. Та ми не насміхались вашим робом із голоти. От і низові дуки, що мають власні човни за порогами, і ті, забагатівши братньою кров'ю, тепер безпечно душу свою спасатимуть, а з нашого брата і в чернецтві воду варитимуть. Турецький Святий. Ні, вони, й сидючи на небі, кепкуватимуть із тих бідолах, що море поковтало невідмолених. Наш брат, нетяга, здобичню дорогу по морі верста, а вони в степової шинкарки добрі горілки попивають та за човни собі дуван одлічують, та рай по монастирях закупають.

Хома Пиндюр. Велике диво, що козак пропивсь або в кості програвсь! Зараз і прізвище проложили. То був Хома Пиндюр, назвище старосвітське, поважне, а тут ув одну минуту — на тобі! зробивсь Хомою Плахтою.

Один з дуків. От же ти й справді Плахта, Хома. Не клепався той піп, що Хомою тебе назвав: не клепались і січові прощальники. У тебе розум не козацький, а жіноцький. Далєбі! Ну, скажи на милость божу, який тут біс позаїдав у вас поля, луги й луки? Поздоров, господи, князя, нашого батька, тут не Острожчина, що відміра тобі дві чи три волоки, та й козакуй під його князьким щитом. Тут і земля й вода вольна. Аби в тебе добуток свій був, займай займище, чабануй, ратайствуй, пасічникуй, будникуй, [48] гони собі бобри, рибалкуй,— роби що здаєш. А в козаки — хочеш, іди; не хочеш, стережи християнську землю на своїм займищі. Де ж тут "усе пани та все дуки!" Які вони позаїдали в вас поля, які луги й луки?

Другий. Хіба це зветься в вас позаїдати, щоб на порожніх грунтах сідати? Дурний прогайнував батьківський добуток, а розумний здобув та й оре його займанщину-пустош. То це вже в тебе й дука? Це вже в тебе срібляник? О, щоб тебе головою в жито! Знали січовики, яке тобі прізвище проложили. Ти, брате, й родивсь Хомою Плахтою.

Турецький Святий. Ось слухай, Яремо Шаруй-Казане, і ти, Микито Сопухо, ось слухайте обидва. Не були єсте такими розумними, витираючи плечима сажу по винницях та по броварнях. А як золоті бджоли в грека на Ягальницькому шляху підодрали, то й премудрими стали.

Третій. Чи в грека православного, чи в татарюги поганого, сього твоя святиня не зна, а словом дотина. Розумними ж через те вони стали, що добра свого на кабацьких служебок, на костирство, на танці-музики не прогайнували.

Хома Плахта. Бач, як сі дуки-срібляники один за одним руку тягнуть! Мов жид за жидом.

Турецький Святий. Бо в них і віра жидівська.

Другий. Яка в нас, козаچه, віра, поспитай у цієї панночки (вдаривши по шаблюці). Та перше викупи в Насті свою козацьку ознаку. Такого гультая не честь нам і не подоба плазом одплазувати, а поважним боєм годилось би тобі вуха по'бтинати.

Хома Плахта. Чи чуєте, чесне козацтво, християнське лицарство, як ся багата жидова з вас глумом глумує і глузом глузує?

Турецький Святий. А берімось, панове безша-бельники, за лаву та припремо цих вражих дуків до стіни, так щоб і очі на нас повирячували! Козаки-нетяги хапаються за лаву, а козаки-дуки, зскочивши на стіл, за шаблі.

СЦЕНА ДРУГА

Там же.

Увіходять Настя Горова з наймичками.

Настя Горова

А що се ви, п'янюги-волоцюги?
Чи се вам шинк жидівський чи вірменський?
Я тільки крикну в степове віконце,
То на шаблях вас рознесе козацтво.
Ти, ледарю, що з жінки здер плахтину,
Спустошивши і дворище, і хату!
Горшком у тебе жінка воду носить,
Половником дітвору наповає;
Замість парчевих-золотих очіпків
Від тебе синяки криваві має.
Геть з кабака мого, дирява шапко,
Безпідшовний чоботе-шкарбане!
І дуки, і нетяги регочуться.

Один з дуків

Ся вдарить словом — що твоя й ломака!
Бач, як зігнувсь, похнюпивсь, мов собака?

Настя Горова

А ти, святий угодниче турецький,
У Магометовім раю одвірний!

Коли тебе не виганяю з хати,
Бездонна куфо ти, гниле барило,-
Тулись, як пес, а на людей не гавкай,
Гультайським язиком тут не варнякай,
Бо ти в мене, як дам сторожі гасло,
Аж за дев'ятьми ворітьми гавкаєш.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.
Увіходить Ганжа Андибер, одягнений нетягою.

Андибер
Гей, хто тут сміє козака-нетягу,
Мов жида чи вірмена, зневажати?
Хто сміє з шинку, наче пса з-під лави,
Козацтво підупаде проганяти?

Один з нетяг. Отак гукни! Неначе гармата ревнула. Так тільки Ганжа Андибер гукав.

Другий. Та чи не він се, брате, й є? Я вже давно помітив, що в його постава не гольтіпацька. А зрост який! Це велетень.

Третій. Еге! дарма що кажанок волосина 'д волосини на пучку.

Четвертий. А поясина з рогози, мов у того козака Голоти.

П'ятий. А шапка-бирка, [49] зверху дірка.

Шестий. Справді така, як виспігував той Шерешир: вона, мовляв, травою пошита, а вітром, на славу козацьку, підбита!

Семий. І чоботи справді такі сап'янці, що видко п'яти й пальці: де ступить, босої ноги слід пише.

Восьмий. Ні, подивись, які в його плечі, які руки! У ці руки не попадайтесь, дуки.

Настя Горова
(стямившись після нестями)

Звідкіль се в нас опудало взялося,
Замурзаний грязею невмивака?
А чіп! твоє серед баштану місце,
Своїм дрантем дрібне лякати птаство.

Андибер
Лякав колись я і буйне, суціго...
Чи бачиш, що це?
(Виймаючи з-під поли недолимка).

Настя Горова
Гляньте, позлотистий
Гетьманський недолимок у нетяги!

Андибер
Чого ж тепер від мене хочеш, падло?
Чи по голові ним тебе заїхать
І черепа тобі в прах розтрощити,
Чи за ширітвас меду заложити?
Постав мені чола п'яного миттю
Ширітвас-цебер повен серед хати.
Гей, козаки-нетяги, миле браттє!
Скликайте чернь обідрану козацьку,
Нехай хоч нахильця п'є-веселиться,
А вип'є цебер, ще поставлю десять.

Турецький Святий
О, щоб же так тебе господь утішив,
Як покріпив єси козацькі душі!

Хома Плахта
Це не срібляник-дука: щире серце,
Душа правдива, до нетяг обачна.

Андибер

Чого ж се ви стовпились коло порога?
Кому з вас не рівен у мене кожен?
Вони сьогодні одягні та пишні,
А завтра ви цвістимете маками...
Посуньтесь, дукачі, нехай голота
Зо мною поруч за столом сідає.
(Посовує дуків і висовує всіх із-за столу).
Турецький Святий
Коли голота, дак між нею первий
Святий Турецький мусить бути в тебе.
(Сідає поруч).

Хома Плахта

А Плахта другий, мов у божім царстві
Петро й Павло, козацькі щирі душі.
(Сідає поруч).

Андибер

Агов! до мене, козаки-нетяги!
Я маю чим гостей угонобляти.
(Висипає на стіл таляри з череса).

Один з дуків

Ге, ге! се не козак-нетяга, миле браттє:
Се чи не сам той Андибер з'явився?

Другий

Не дурно йшла про його поголоска,
Що знов над Байдою він візьме гору.
Наймичка вносить цебер меду.

Андибер

Частуйтесь досхочу, козацтво-друзі,

Мов за Порогами в Великім Лузі.
Я не такий, як той лукавий Байда:
Не панська в мене — проста, щира правда.
Гетьманством я високо не несуся,
Вельможним поглядом з вас не сміюся.
Чи князь, чи пан, чи вбогий гольцяпака,
У мене шана й честь усім однака.
Частуйте по простацькому звичаю,
А я чогось душею знемагаю.
За думками гіркими мед не п'ється,
Горілка добра марно в пельку ллється.
Журба мене зв'ялила, ізсушила,
Що повтинало нам лукавство крила.
Відсуньте, браттє, покутню кватирку,
Подам я в степ свій глас річкам козацьким.-
Гей ви, річки широкі, степовії!
Помошниці великі Дніпровії!
Або мене до себе ви приймайте,
Або мені підмогу посилайте!

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Там же.

Увіходять козаки-зимовчаки з одежею та з козацькою зброєю.

Первий козак

Оце тобі сап'янці, наш гетьмане,
З святої річки, з славної Самари. [50]
Обуває.

Другий

А се тобі, наш незабутній Ганжо,
Жупан-лудан з Великого Інгулу. [51]
Вдягає.

Третій

Се шлик тобі, преславний Андибере,
Шле Ворскла-річка, пасіками пишна.
Надіває.

Четвертий

Прийми ж, наш батьку, і козацьку зброю
Від Росі, [52] Тясмина, [53] Сули [54] й Росави. [55]
Чіпляє.

Андибер

(до купи нетяг, що постали коло дверей з кочергами та рогачами)
А що ж ви, друзі, відцурались меду?
Чого постали попід мисниками?

Один з купи

Того постали попід мисниками,
Щоб наші дуки з хати не втікали.

Другий

Вони черствим нас хлібом годували,
Як по ріллям у них ми шкитильгали.

Третій

Вони роботою нас напували,
Як казани у їх ми шарували.

Четвертий

Хто жив на Старці від меча зістався,
Їм у броварну каторгу попався.
Варили воду з нас ледачі дуки
І потирали об козацтво руки.

П'ятий

Не хочем меду, ні горілки пити,
Аби нам дуків добре попобити.

Шестий

Дай суд нам, батьку, праведний гетьманський,
Нехай не гине звичай наш козацький.

Андибер

Короткий суд у мене, миле браттє:
Чи хочете, то розірвіть на шматтє,
Чи хочете, то з хати вивождайте,
У два кії по спині потягайте.

Семий

Ми не вовки, щоб їх на шматтє рвати;
Нам лучче за ліб, мов воляк тих, брати,
Під віконню надворі покладати,
По ... канчуками затинати.
Нетяги беруть дуків за чуби.

СЦЕНА П'ЯТА

Там же.

Увіходить Байда, один без почту, з обухом у руці.

Байда

Не добре, Ганжо Андибере, чиниш,
Що знов на давній шлях свій повертаєш.
Не від мого меча лежить на Старці
Козацтво низове, залите кров'ю:
Дурний твій розум, навісне завзяттє
Братів з братами покотом поклали.
Шануючи твою лицарську славу,

Я дав тобі князького недолимка,
А ти почав із ним степом никати,
До всобиці козацтво нахиляти.
Забув єси, що тут не Запорожжє,
Не Замокан, не Базавлук, не Скоки:
Тут присуд мій, наслідній по тих предках,
Що суд судили ще в варязькі роки.

Андибер

Пресвітлий князю, ти всього не знаєш,
Що в тебе коять душмани козацькі.

Байда

Нехай мої той добра покидає,
Хто в них наругу та біду приймає.
Широкий світ,— знайти притулок можна
В Острозьких, у Сангушків, Радивілів.

Турецький Святий

Щоб ми тебе на інших проміняли!
Ні, князю, ти наш пан, наш рідний батько!

Хома Плахта

Хотіли ми зробити якнайкраще,
Щоб славивсь ти ще ширше між козацтвом.

Андибер

Бо дуки ці голоту зобижають
І вбогих від козацтва відучають.

Байда

Я думав, що провчив тебе навіки
В страшних окопах на кривавім Старці.
Лежав ти мертвий од мого обуха...

Я взяв тебе, вдихнув живого духа,
І клявсь єси, очунявши, що будеш
Мені коритись, як дитина батьку.

Андибер

(низенько вклонившись)
Корюсь тобі, преславний князю Байдо,
Корюсь, як лицарю між лицарями.
(Стиха до нетяг).
Се вам завіт козацтва: я корюся,
Поки у силу да в потугу вб'юся.

Байда

Та пам'ятай же, що мої достатки,
Усі поля, степи й луги з гаями
Оддав козацтву я на вжиток вольний.
Ніхто подимного мені не платить,
Ні мита не дає, ані куниці.
Живу я просто, мов козак у Січі,
Ні вин кошовних, не медів не знаю
І на потуху по рибасі щуці
Горілиці михалок випиваю. [56]
Все козакам оддав я на притулок,
На втечище, на вольний заробіток.
Коли ж хто з них срібляником зробився,
То се річ добра, похвали достойна.
Бо не з кишень людських нам треба жити,
З землі насущний хліб свій здобувати,
Здобувши, ворога у полі бити
І християнський світ обороняти.

Увіходить Настя Горова, з тацею і срібним ковшем на таці.

Настя Горова

Пресвітлий князю! честь мені велика,

Що завітав єси козацьким робом
До нашої оселі степової,
До становища Насті Горової.
Я знаю, що в медах ти не смакуєш,
А пивом нашим шинковим гордуєш:
Зволи ж горілки доброї, живої,
Здоровшої над вивозні напої,
До чесних рук своїх лицарських взяти
А срібний ківш на замок відослати.

Байда
Не п'ю з таких я рук.

Настя Горова
З яких, мій князю?

Байда
Таке жіноцтво, як ти, Насте, робить,
Що серце рицарське, як лев хоробре,
Від погляду дівочого холоне.

Настя Горова
Не ти б казав се, князю благородний,
І не мені б таке від тебе чути.

Байда
Як! ти, мізерна, темна заволоко,
Рівнятись ізо мною смієш?

Настя Горова
Смію...
Козак єси, пресвітлий князю Байдо:
Козак мене із батьківського дому,
Від роду чесного обманом вивіз

В край, де "леліють ріки медовії
І зеленіють трави шовковії".
Козак із мене, князю, насміявся,
Продав мене в ясирную неволю...
Я вирвалась у землю християнську,
Беру з козацтва ласого данину:
То чим же я тобі від нього гірша?

Байда

Ти правду кажеш. Я твій подарунок
Пошлю на замок, а горілку вип'ю,
Як випила ти горе, до останку.
Знай, і в мене не весело на серці,
І з мене, так як з тебе, насміялись...
(П'є).
Ну, Ганжо Андибере, будеш, брате,
За християнську віру воювати.
Покликуй покликом сумним, понурим,
Що я тебе навчив про турка кликати.
Бо ворогам Христа благочестивим
Я хочу, перш ніж туркам, хлосту дати.
Нехай народи християнські знають,
Як козаки недолюдків карають.

Андибер

(почепивши шлика на ратище)
Гей, люде добрі, вбогі і багаті,
Підвусники, вусаті й бородаті!
Хто з вас охочий потерпіти муки,
Попавшись на війні в катівські руки?
Кому з вас любо за спасенну віру
Мечем утерти носа безувіру?
Кому з вас любо на колу стирчати,
На колесі чи на гаку сконати?
Хто не лякається четвертування

І шкури з тіла заживо здирання?
Таких ми кличем до своєї купи,
На муки більш, ніж на багаті лупи.
Не треба смерті козаку боятись:
Від неї й на печі не заховатись.
Козак на те, щоб злюку бити в полі,
Достерегати всюди правди й волі.

Усі

Готові, Байдо, за тебе вмирати,
Ледачих злюк за кривди їх карати!

Як Андибер виходить з хати, завіс опускається.
Перші три вірші його поклику знов чути; потім голос його никне в
степовому галасі, перейшовши вкупі з музикою в зловіще завивання.

СЦЕНА ШЕСТА

Табір під замком Острогом.
Увіходять Байда, Тульчинський і інші козаки-побратими.

Байда

Я думав, браттє, що нема на світі
Солодшого напою від кохання;
Аж помста ще солодша. Сим напоєм
Боги собі у серці гоять рани.
Коли б я був Зевесом, я б спустився
Із хмар в Острог з тріскучими громами
І в саме серце Василеві впився
Гаком свого орла та пазурами,
Дмитра ж обвив зубчастою стрілою,
Мов перевеслом огняним блискучим,
І grimнув прокляттям над головою,
Страшним, як вічне полон'є жерущим.

Тульчинський

Ну, а коли б твій ворог покорився
І впав до ніг, як грішник перед богом?
Коли б у вереті [57] і попелі смирився,
Простершись ниць перед своїм порогом?

Байда

Що за картина! Князь Василь у рам'ї
І попелом присипався смиренно...
Ні, я лежачого не розтоптав би,
Хоч ненавиджу варвара смертельно.
Ну, та в Острозі ще не ждуть приходу
Мого з гарматами: ще ми застанем
Нового київського воєводу
Вбеспеченим і мовби з неба грянем.
Ще голови важкі в сіпак з похмілля;
Не ждуть мене сюди так хутко в гості,
Не ждуть від нас кривавого весілля
Ясновельможному харцизу його мосці.
Один з побратимів
Ні, князю, глянь, ворота відчинились,
Під княжим стягом козаки рушають.
Узгір'я замкові людьми окрились,
Вітряк і греблю з вешняком [58] займають.

Байда

Бо мусять, щоб не допустить обходу.
Та Ганжа обійшов уже низами.
Жду маяка від нього димового,
Та й напремо панцерними полками.

Вбігає, задихаючись од поспіху, вістовець.

Вістовець

Стій, князю! зрада!.. Ганжа з низовцями-

Нетягами в Острозі бенкетує...
Вворужився князькими ратищами
І чернь козацьку на тебе риштує...
Посел од Ганжі вже давно в Острозі:
Він заприсяг Острозькому служити,
Щоб на боярському панцернім праві
Під самоприсудом козацьким жити.
Покидали тобі й дітвору, відцурались
Жінок і вбогого свого нащадку.
Тут переженяться із міщанками
Та й чатуватимуть собі круг замку.

Байда

О бідний мотлоху! чи довго будеш
На братню долю супитися грізно,
Себе від пана пану продавати
І розповзатись по Вкраїні різно!
То і дітвори, кажеш, одбігають?
Чудовищно!
Один з побратимів
Ні, князю наш і брате.
Бо злющі знають серцем серце Байди,
Що на дітях не стане їх карати.

Другий

А як підпасками поробляться хлоп'ята,
Підпарубочими зростуть на панській ниві,
До пугачів полинуть пугачата
Шукать хижацької собі поживи.

Третій

І так із роду в рід, аж поки стануть
Не лучче їх пани панів бороти:
Тогді в харцизники до тих пристануть,
Під ким найбільш руїнної роботи.

Байда

Ні, доки рицар буде на сторожі
Добробуту народного стояти,
Боронячи права природні божі,
Не вдасться дичі перевагу взяти.
Тепер нам трудно встояти у полі:
Нас мало, тільки тисяча і двісті,
Та буде праці ворогам доволі,
Поки поляжемо усі на місці.
Чи битись, браттє?
Побратими
Битись! битись! битись!

Тульчинський

Поки рука держать меча здоліє,
Не даймо нашим ворогам хвалитись,
Що перед ними наше серце мліє!

Байда

Ні, миле браття, се не буде слава,
Що ми поляжем трупом до одного...
Нехай не ширить наша смерть кривава
Порожніх співів кобзаря п'яного.
Є в світі слава з погляду нового,
Достойна вищих дум, пісень пророчих,
Геройського натхнення огняного
І чистих, благородних сліз дівочих.
Я пороблю вас правди лицарями,
Високими стовпами християнства,-
Не тими, що втішаються кострами
І божий світ пустошать ради папства.
Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивостю великого султана.

Під ним свободу совісті і віри
Обороняти будемо від Риму;
Його мечем шляхи перегордим
У рідний край від Буджаків [59] і Криму...
Не биймося з братами, як на Старці.
То напад був. Комишники вломились
У табір наш, мов татарва-поганці,-
І ми кривавим боєм боронились.
Рушаймо живі, цілі і здорові!
Не мусим червоніти: се не втеки;
Се діло християнської любові...
Восхвалять подвиг наш віки далекі.
Рушаймо маршем, биймо в тулумбаси!
Коли наступлять, із гармат вітаймо!
Так утікати — честь і слава наша...
Во ім'я правди божої рушаймо!

Завіс падає. Чути бубни, тулумбаси і гарматне стріляння.

АКТ ТРЕТІЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Сад над Босфором.
Увіходить Байда.

Байда
Рай, а не місто! Закуток едемський!.. [60]
І хто ж мене з пустині-України
Замчав сюди, в ці вертогради пишні?
Твій дух зрадливий, Ганжо Андибере!..
Сюди колись, на крилах голубиних
Мене любов була замчала неньки:
Тепер ненависті сліпої крила

І зависті безрозумне завзяття
Перенесли мене через Балкани,
Льоди блискучі та безодні чорні...
Брати, земляцтво любе, християне!
Мені здались родиною погане...
Тоді, мов сон, мені Стамбул приснився:
Тепер він сяєвом дневним окрився.
Венеціє, Неаполю і Риме!
Померкли ви навік передо мною.
Золочених палат амфітеатром
Возноситься Стамбул понад Босфором,
На Мармурове море позирає
І на ту гору, що снігами сяє...
Олімпе! глянь, давnezний, білий діду,
Із-за далеких вод, з імлі своєї.
Се диво з див, якого попід небом
Не бачили й боги твої безсмертні...
Рай, та не нам тут жити-раювати.
Земля чужа, чужа і мова, й віра,
І радощі чужі нам тут, і горе...
Ні, горе не чуже. Се наші струни
Так голосно до серця промовляють...
На тих рясних невольником базарах
Про наші муки кобзарі співають.
Як позирну на каторги-галери,
Де ваше браттє підставляє спину
Під карбачі та таволгу червону,— [61]
Моя душа, мов у морській безодні,
В гіркій печалі й тузі потопає.
О Андибере! скнара той острозький
Єхидно брата з братом розлучає...

Увіходить Тульчинський.

Тульчинський

А ти ж мовляв, мій князю-побратиме,
Що в тебе в грудях серце б'ється рівно...
І той дурний голотовода, Ганжа,
Тобі щодня веселі мислі мутить!
Чи підкупив його Василь Острозький,
Чи він, без підкупу, із глузду ссунувсь,-
Пора його навіки занедбати,
Про Україну робом іншим дбати.
Вже другий рік, як ми тут пробуваєм
І славою твоєю світ сповняєм.
Згадай, як ми з янчарами помстились
На тім народі, що костри для папи
Підпалює попід людьми живими.
Згадай, як ми гальони запалили,— [62]
Ті, що хотіли знов так обідрати
Царград, як розбишаки-крестоносці.
На морі й на землі великим духом
Творив єси дива війни криваві...
Ти Соліманові зробився другом,
Підпорою його потуги й слави.
І не в козацьку жоломійку, [63] князю,
Тобі хвала трубила на Босфорі:
У золоту трубу вона трубила,
Всіх нас царськими шатами окрила!
Султан тебе вже величає сином,
Найвищим титулом, ім'ям сердечним.
Навпроти славної оселі Магомета
Подарував нам замок Баязета. [64]
Оддав долину нам, мов Луг Великий,
Пасовище квітчасте, прохолодне.
По нім біжать, мов дві сестри рідненькі,
Дві річки чисті, прозорі, бистренькі.
В Босфор, мов дружні речі в серці, ллються,-
"Небесними" вони струмками звуться.

Байда

Король мене банітою-вигнанцем [65]
Оголосив по Польщі і Вкраїні:
Я панські замки збройно наїжджаю,
Княжат Острозьких шарпаю-руйную.
Король пишається передо мною,
З панами ляцькими мене рівняє;
А предок мій Олег тогді повісив
Свого щита в Царграді на воротях,
Як ще Ягайлові [66] діди по пущах
Одпасували свині на жолудді.
Козак з варягів, князь з князів варязьких,
Я маю право на царську корону,
І хто мене посміє зневажати,
Того мечем готов я покарати.
Да не пійду я против Жикгимонта [67]
З потугами грізного Солімана:
Бо перше б я спустошив Україну,
Аніж би Лях із Литвином загинув.
Ні, земле рідна, краю ти мій, раю,
Широке предків славних кладовище!
Вигнанцем буду я тобі служити,
Від хана й від султана боронити.

Тульчинський

Борониш ти ще лучче, ніж Острозький,
Єхиди сина благородний батько,
Що тридцять три бої у полі виграв
І вічним сном у Лаврі [68] спочиває.
Борониш: бо султан завзятим кримцям
Грозив, що на гаки залізні буде
Їх мурзаків [69] за Україну вішати.
Поки мечем на заході ти сяєш,
На сході сонця упокій панує.
Чабан татарський з чабаном козацьким

В сопілку грають, сидя на могилі.
Чумак черкаський, каневський, брацлавський
Іде по сіль степами до лиману;
А мурзаки везуть свої сап'яни, [70]
Бакалії, габу, [71] шовки турецькі
І водять коні в Київ та в Немиров.
Степи окрились вівцями й добутом,
Бджола в землі воски безпечно ліпить,
І край наш рідний молоком та медом
Тече, мов та земля обітована.

Байда

Самусю! чом же Соліман не хоче
Мені з галер невольника віддати?
Я не бажав би за мої заслуги
Собі від нього іншої заплати.
Найбільша се була б козацька слава,
Коли б цвіла впокоєм Україна...
Та ні, не тим воно тут, брате, пахне:
Бездонна се крові та сліз пучина!
Що більше наші плакати-тужити,
То веселіш невіри будуть жити.
Споглянь кругом. Невольницькі се руки
Сади садили, мури муровали;
Невольники гіркими слізьми й потом
Сі дерева розкішні поливали.
Вони тесали з мармору мережки,
Прозірчасті узори-арабески.
Вони мечеті пишно зодягали,
Мов піною морською покривали,
Легкі, мов сон, мов щастя жартовливі,
Фонтанами під небеса пускали.
Ні, брате, ні! не нам тут раювати:
Якусь ми іншу мусим думку мати.

Тульчинський
Яку ж, мій князю?

Байда
Ще я не надумавсь,
Я тільки бачу, що турецькі ринки
Рясніють нашим людом українським.
Щоб заспокоїти мою досаду,
Зробили шибеницю уз Галату.
Страшна споруда: сім гаків залізних
Стирчать попід бойницями високо.
Із тих-бо то бойниць спихати будуть
Татар, котрі піймаються з ясиром.
Да птаство се не ловиться, а бранців
Знай на невольницькі базари возять.

Тульчинський
Мій князю й батьку! не одна неправда
Та хижа дикість бранцями торгує:
Козацтво наше хоче лупом жити,
Так як татарське — баришем ясирним.
Воно авули по степах руйнує,
Купців на суші й на воді пліндрує.

Байда
Я знаю добре наших Андиберів,
Та знаю й відкіля вони беруться.
Сто літ уже під турчином татаре
Козакувати учать Україну.
Крові та сліз гірких народне серце
Во віки вічні не простить тиранам.
Воно драконів вогняних рождає
І на турецьку землю напускає.
Тим, брате, не про те нам треба дбати,
Щоб турчина послугами з'єднати:

Ні, лучче боєм ворога впинити,
Меча йому у серце затопити!

Тульчинський

Мій князю! я — в руках у тебе кобза:
Ти по своїй мене вподобі строїш.
Ми всі, під надихом твоїм, як струни,
Гримим-рокочемо лицарські думи.

Байда

Під надихом моїм, Самусю-брате,
Забув єси й криницю вічну житні,
Що божим раєм дише серед спеки
І дух наш у віки веде далекі.

Тульчинський

Нехай не знаю тих утіх на світі,
Що не судила доля побратиму.
Я кинув і кохання, й рід-родину,
І рай мій, рідну землю, Україну.

Байда

Мені кохання осмалило серце,
Мов блискавка на дубі верховіттє,
Да не струснуло, не заколихало,
І рівноваги серце не втерало.
Ти ж, мій Самусю, процвітай-красуйся,
Мов пишна-свіжа у саду троянда.
Нехай твоїм я щастєм веселюся,
Твій побратим, чернець без ряси, Байда.

Тульчинський

Чернець?

Байда

Так, брате. Мов гірку отруту,
Зненавидів я світові утіхи
У ту пекельну, демонську минуту,
Як демони ввійшли у рай мій тихий.
Прогнав із серця погляд чарівничий,
Прокляв спокусливу лиху годину...
Замість чернечої волосяниці
Надів сталеву ковану тканину
І став ченцем. У мене віра — правда,
Молитва — подвиги лицарські.
Пости і бдіння — походи, нужди, праця,
А рай — над злом кривавий суд козацький...
В землі кралеvській не знайшов я віри:
Нема там віри, де панує кривда.
Своє давняшнє руське княже право
Оддав король неситим можновладцям.
Воно ж то дук у нього наробило,
Срібляників вельможних породило.
Торгують правдою в дворі кралеvськiм,
Торгують нею і по панським дворам,
І так сей торг народоv огідів,
Що дуками усіх заможних лає.
Погрожує руїною ся лайка,
Як під голоту злюки підлестяться...
Вповав я, буде правда в Солімана,
Наукою освіченого турка.
Гаруна Аль-Рашіда він праправнук,
Премудрого арабського каліфа.
За розум благородний та за щирість
Зробив царицею русинку-бранку; [72]
Помстивсь мечем над королем Филипом; [73]
Погрожує тройній тіарі римській;
І затремтіли перед ним народи,
Котрих поганами взиває Лютер.

Та ні! нема і в Солімана правди:
Обманює сераль [74] і Роксолану,
Високий розум нашептами губить
І праве серце мріями голубить.

Тульчинський

То як же, князю, нам добитись правди?
Де нашому мечу її шукати?
Чи знаєш що? Давно вже я вбачаю,
Що ти сумний, хмурний, мов Етна чорна.
Зітхаєш стиха, мов той бурний кратер
Перед розливом полон'я та лави!
Хоч ти мене підняв і в побратими,
На тебе я дивлюсь, як на Зевеса.
Не смів тобі я з думкою відкритись
І змалював георгіку в пустині.
Тепер же, під твоїм диханням бурним,
Нехай моє огнем палає слово.

Байда

Не я тебе, Самусю, мов ту кобзу,
Настроюю по власній уподобі:
Ти в серці маєш бельведерські струни, [75]
Гучні й дзвінкі, як Зевсові перуни.

Тульчинський

Великий цар сей турчин любомудрий,
І правди він жадає серцем щирим;
Та є на світі Геркулес великий, [76]
Що правдою воює всі язики.
Убив над Волгою страшного змія,
А другого — над Каспієм глибоким.
Його ім'ям козак, мов талісманом,
За горами сягнув до океана...

Байда

Ти про московського царя говориш...
Так, се потужний розум, серце праве.
Одно, одно...

Тульчинський

Що він із Візантії
Пересадив сліпих вождів до себе?
Дарма. Бо темна чернь — се "рід лукавий",
А ницаки — се "рід прелюбодійний":
Од бога правди ницим серцем блудить,
Перелюбки з "отцем олжи" зчиняє.
Поки що мусить дика дича слухать
Своїх сліпих пророків Валаамів. [77]
Як просвітиться правдою науки,
Не дасться хижакам у хижі руки.

СЦЕНА ДРУГА

Там же.

Увіходить княгиня Вишневецька, одягнена черницею і закутана чорним серпанком.

Байда

Живем тут приступно, немов у Січі;
Да тільки там, на рицарській оселі,
На славнім острові моїм Хортиці [78]
Нога спокуслива ще не ступила.
Поговори з марою, любий брате:
Мені з жіноцтвом тяжко розмовляти.
То згадую, як мовчки проганяла
Мене з оселі предківської мати,
То — як очима гордими засяла
Та бідна... ну, та що вже й споминати!
(Хоче іти геть).

Княгиня

І рідний син цурається гіркої,
Що вже не слізьми, а крівцею плаче.

Байда

О нене!

Тульчинський

О княгине-паніматко!

Байда

Одкрий же вид; дай руку поцілую...
Ти й тут мене знайшла, моя кринице,
Істочнику мій чистий!

Тульчинський

Припадаєм
Обидва до твоїх колін, святая!
Ти нас обох на божий світ явила:
Ти душу в мене наново вложила.
В твоїм саду троянда процвітала
І раєм на мене благоухала.

Байда

Одкрий же вид, матусю: подивлюся
На образ твій, которому молюся,
Єдиний образ...

Княгиня

Ні, я вже не хочу
Дивитися на божий світ, мій сину...
Втерляла все з тобою: і Катрусі вже нема.

Тульчинський
Боже!

Байда
Як нема?

Княгиня
Забрали...

Байда
О, не хитайсь так страшно! сядь, матусю,
І говори. Мого ковадла-серця
Нічим ти не стривожиш. Хто забрали?

Княгиня
Не хто, як наші вороги, татари.

Тульчинський
Годину нещаслива!.. Розступися
Передо мною, земле, щоб не чути!

Байда
Ми — козаки, ми — рицарі, Самусю.
Смерть — море, люде — краплі понад морем.
Не довго поблищем, усі потонем.

Тульчинський
Смерть — річ звичайна; ні, неволя... о, о!
(Виходить).

Байда
Нещасний мій Самусю! нас фортуна
Обох ченцями поробила рано.

Княгиня

Ох!.. Мов на серці одлягло, як серце
Чуже озвалось на мій жаль великий.

Байда

Нам не чуже воно, кохана нене.
Се другий син твій, може, син єдиний:
Бо в мене в серці струн ніжних немає,
Котрими серце з серцем розмовляє.
Ну, що ж і як було? Я мушу знати
Про все, що там постало на Україні.

Княгиня

Як вигнав князь Острозький Андибера...

Байда

Острозький?!

Княгиня

Князь Василь, опанувавши
Вдовицький замок, Ганжине козацтво
Хотів по всій Острожчині Волинській
На службу замкову пообертати.
Став Ганжа лука, [79] не схотів од боку
Свого нетяг по замках розпустити.
Наважились осістись у Застав'ї.
Всі вісім гулиць під себе зайнявши,
Щоб їх міщанські сотні вгонобляли [80]
І стацій, мов під войну, давали.
Зчинився бій кривавий коло церкви
Онуфрія, та не подужав Ганжа...
Тогді притіг на степ наш Вишневецький;
Кабак пожакував; бочки з пивами,
Медами й горілками порубавши,
Оселю на пожар пустив під вітер.

Аж замок освітило тим лунанням,
Що горілки під хмарами лунали.
Нещасна Настя, в синяках, прибігла
До мене з наймичками рятуватись...

Байда

А сердюки ж її, кабацькі чати?

Княгиня

В один клубок з нетягами змотались.
Се ж і було велике наше горе,
З того ж і сталась нам тяжка пригода.
Бо вже козацтво, лупом поживившись
В Острожчині і в Насті Горової,
До Росі двинуло, човни робити
У липових дубровах королівських.
А татарва, побачивши, що в Диких
Полях верхові не горять могили, [81]
До Вишневця підкрались чамбулами. [82]

Байда

Хіба ж під присудом замковим люде,
Міщане наші, отчичі, гербові
Дворяне, слуги по індигенату, [83]
З панцерними боярами [84] поснули
Чи в горілках та в пиві потонули?

Княгиня

Багато й тих, що дуками в них звались,
Людей статечних, добрих і тверезих,
Пішло в козацтво через ті напої,
Корми великі і страшні побої.
А хто zostавсь, ховався по затонах,
По пасіках, лугах, бобрових гонах.

Байда

То й замок наш остався без залоги?

Княгиня

Була залога в Вишневці й на замку,
Не дано клунь татарам підпалити;
Да тільки ми поїхали на прощу,
Щоб господа за вас обох молити,
І тут, під монастирським гаєм...

Байда

Проща, се, нене...

Княгиня

Знаю, що ти скажеш, сину;
Та нововірство ваше не лікарство
Для матері, що втратила дитину.

Увіходить посланець.

Посланець

Пресвітлий князю! падишах великий
Тебе з Тульчинським паном просить в раду,
На Замок Щастя, в Золотому Розі.
Потреба пильна, просить бути вборзі. [85]

Байда

На Замок Щастя... щастя... Світ гіркий вам
Розкошами солодкими сміється;
А нам, козацтву з-за сумних Порогів,
Монастирем він боєвим здається.

Посланець

Козацтву з-за сумних Порогів, князю...

Назвав єси Пороги словом певним:
Бо сумом дишуть і на наше царство,
Немов пекельним поломем підземним.
Вас кличе падишах, щоб зміркувати,
Як з вогняним драконом воювати,
Що вплив з Січі і що ні спіткає,
Жере, пліндрує, на пожар пускає.

Байда

Га, справді?.. Є й над вами суд і сила.

Посланець

Ся, князю, сила нас із глузду збила:
Бо вже галери наші потопила
І море Трапезонтом [86] освітила.

Байда

Еге!.. Нехай, побачим, поміркуєм,
А може, й іншу річ яку прочуєм.

Посланець

Річ інша тільки та, що допливає
Ротата гідра до Босфорських замків
І полом'єм безощадним сягає
Аж до самого Сховища Коханків.

Байда

Чував ти певно на сумних базарах,
Як віщі струни стиха рокотали...
Оце ж через ясир ваш невгавущий
Козацькі душі пеклом запалали.
Іди. На раду поспішу негайно
І все зроблю по нашій руській правді,

Так як годиться князеві з варягів
І козакові між козацтвом, Байді.

(Виходить посланець).

Ходімо, нене, відпочинь у мене.
Побачим, що в тяжкій біді чинити...
Ще посланець... Не знають бусурмени,
Як полон'є козацьке погасити.
О, віруй, нене! буде суд правдивий,
За сльози, за твоє велике горе:
Турецькою ненавидною кров'ю
Ми сповнимо Босфор і Чорне море.

Княгиня

Не знаю, що за мислі в тебе, сину,
І голова не зносить... Думка думку
Жене, як хвиля хвилю, про дитину,
Про тиху, чисту, ясну голубку.
(Виходить у нетямі).

Увіходить посланець з листом над головою.

Посланець

Велика і преславная цариця
Востоку й Заходу, Хуррем-Хасеки, [87]
Всіх королів потужних королиця,
Тобі здоров'я й радощів навіки!

Байда

(взявши листа, сам до себе)
Здоров'є — може, радощів не буде.
Не радощами я живу, журбою...
Нехай ликують-веселяться люде;

Я закінчу рахунки із судьбою.
(Читає мовчки, а дещо голосно).
"Гріхи ворожих вір, ворожих націй
Аллах на небі важить справедливо,
Ми ж на землі божественні закони
Толкуємо в своїм запалі криво.
Одна наука вірі не похибна,-
Та що повчає ворогу прощати
І полонян, без окупу й тиранства,
У рідний край до роду відпускати.
Я грішну душу облегчити мушу:
Бо й я вловила золотом пташину,
Що райським голосом про рай співала
І звеселяла матір України.
Оддай її Тульчинському, мій князю.
Я знаю все... Я бачила черницю,
Незнана їй, і чула, що спіткало
У Вишневці княгиню-удовицю..."
Спасибі! Розв'язала ти нам руки...
Се радощі мої. Я веселюся:
Не думатиму про дівочі муки
І з ворогів од серця насміюся. —
Голубко, нене! не вдавайсь у тугу:
(Ідучи за сцену).
Безодня нам безцінний скарб вертає,-
Я до цариці поспішу з поклоном.
(Згадавши про посланця).
Нехай вона ввіки процвітає!
(Виходить посланець).
А ти, турецька земле, не спасешся
Ні Роксоланою, ні Соліманом:
Бо з Магомета вже давно смієшся,
Зробивши милосердника тираном.
(Виходить).

СЦЕНА ТРЕТЯ

Боса Скеля в Босфорських Челюстях.

Увіходить Байда і семеро його побратимів під червоним бунчуком і хрещатим прапором.

Байда

Чи снилося шановній панінатці
Або її спасенниці, Катрусі,
Колись в коші козацькому сидіти
І на козацькі іграшки гледіти?

Один з побратимів

Сих іграшок до суду не забудуть
Поклонники арабського пророка...
Вже над Галатом [88] полом'є палає,
Мов золота гора крізь хмари сяє.

Другий

Сим золотом Орді вони заплатять
За той ясир [89] великий з України,
Що ним в серцях козацьких дику помсту
З ненавистю страшною розбудили.

Байда

Против воріт галатських настромляли
Гаків у мур, щоб татарву лякати,
А козаки багаттє розіклали:
Видніше кату буде катувати.
Чи знаєте, брати, яка се хвиля?
Коли б схотіли ми зайняти башту,
В котрій ховався Соліман Великий,

Поки його на царство посадили,-
Ми б у Царграді дива наробили.

Третій

Ми й так велике диво виробляєм:
Із пельки лева здобич вириваєм.

Байда

Все, що робили ми й робити будем,
Ніщо перед великим сим моментом.
Тепер би можна, браттє, нам підняти
Усіх невольників і всю голоту
Болгарську, грецьку, македонську, сербську
Та й осягти столицю бесурменську.

Четвертий

Тогді б ми тінь Олега звеселили
І щит його на брамі поновили.

П'ятий

Тогді б за все ми туркам відомстили
І рідний край скарбами звеселили.

Шестий

Тогді б ми Русь навіки окрепили
І славою безсмертною окрили.

Байда

Що скажеш ти, Самусю, між братами
Найменший брат?

Тульчинський

Кохане, миле браттє,
Потрапили б даремно ми завзяттє...

Байда

Коротка річ. Хвалю твій розум смирний
І виявлю невиявлену думку.
Поки козацтво буде воювати
Мечем та полем'єм, як військо дике,
Ми на Вкраїні будемо вбачати
По всіх шляхах руйновище велике.
Мов той пожар, що котиться по ниві,
Безрозумна почезне, зникне сила,
І прийде ниву хтось чужий орати,
І буде в плуг козацтво запрягати.
Не диво край широкий звоювати,
Червону кров з піском перемішати,
Засипать попелами, слізьми змити
І кіньми витоптать маленькі діти.
Спасенна річ — усі хати й палати
Під непохибний суд понахиляти,
Потужного від нападу впиняти,
Безсильного в напасті рятувати.

Увіходить турецький вістовець.

Вістовець

Пресвітлий князю! бойові галери
Навпроти скелі Босої постали.

Байда

Поки козацтво поуз них плистиме,
Щоб із гармат галерних не стріляли.

Вістовець

Наказано і капудану [90] й райзам [91]
Коритися усім твоїм приказам.
(Виходить).

Байда

Самусю, понаводь ревучі гирла
На розмальовану кориччат купу.
Ми рикнемо на них, як лев на стадо,
І понароблюєм трісок да трупу.

Увіходить козацький вістовець

Вістовець

Пресвітлий князю! мов смола у пеклі
Димує, клекотить, горить, палає,
Так наша сила силу гне турецьку,
А та на нашу полон'єм ригає.
Б'ємось ми велетнями за галеру,
Що в капудан-баші взяли на морі,
Найкращі козаки її обсіли,
Вре [92] прешрашенна врава на Босфорі.
Покинули вже ринки пліндрувати,
Хотіли всім народом одвернути,
Да обгорнули бесурмене кляті
І не дають їм пільги ні минути.

Байда

А знають, хто на Босій скелі?

Вістовець

Знають
І Байду рідним батьком величають.

Байда

Так, Байда — батько добрих і ледачих,
Ховає в серці глибоко досаду:
Шкода вставати против їх удачі!

Прощає злюкам і єхидство, й зраду. —
Звелів їм братись поуз саму скелю?

Вістовець
Звелів, мій князю.

Байда
Знов туди вертайся
І що побачиш на вазі судьбовій,
З вістями як возмога поспішайся.
Виходить вістовець.
Немного нас понад Славутом, братці,
Таких, що правди по світах шукають.
Нетяги, мов ті вовці-сіроманці,
За здобиччю безславною блукають.
Не раз хотів я кинуть-занедбати
Сліпу каліку, вбогу Україну,
І неньку, й добра, й предківські палати,
Щоб десь за правду битись до загину.
Та ні! нігде вода мені не п'ється
Так солодко, як з рідної криниці,
Нігде так серце правдою не б'ється,
Як за свою дітвору та вдовиці.

Увіходить інший козацький вістовець.

Вістовець
Пресвітлий князю, соколе наш ясний!
Освічуй соколятам море з скелі...
Розпудили невір, мов хиже птаство,
До тебе линуть, горді і веселі.
Пливуть-летять; хрести на щоглах мають;
У бубни бубнять, в жоломійки грають.
Крізь гарматне стрілянне чути бубни й суремки.
Галера капуданова позаду

Пливе, гарматами гримить, як громом.
Наближитись завиванці не сміють
І від жалю та сорома німіють.
З-за скелі показується Байдине військо,
під білим стягом з червоним хрестом.

Байда

Скараймо по заслuzі бусурмана!
За ласку — служба, за єхидство — зрада.
Усюди по світах олжа й омана:
Нехай же хоть у нас не гине правда...
Показуються козацькі човни, одбиваючись од турецьких.
Ну, добру туркам завдають роботу!
Мов на току снопи перевертають...
І в нас, і в них доволі умолоту,
Від тіла душі віють-одвівають.
О, козаки, народе мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями!
Хто б ваші душі вмів собі з'єднати,
Той царював би над всіма царями.
Козацькі човни проходять поуз Босу Скелю,
воздаючи Байді ясу. [93] Позад них вре бойова врава.

Голос з одного човна

Здоров бувай, наш батьку й любий князю!
Утер єси лихим поганам носа...
Поки світ світом, люде не забудуть,
Як нам в пригоді стала скеля Боса.

З другого

Здоров, наш Байдо, князю Вишневецький!
Спасибі за братерську послугу!
Що не подав нас у ярміс турецький, [94]
Помстивсь над бесурменом за наругу.

Байда

Вітаю й я вас, тільки не словами.-
Ригніте, гирла, полом'єм пекельним.
Понад човнами, понад головами
І вдарте турка острахом смертельним!
Канонада з Босої Скелі.

З третього

Ого! дивітесь, браттє, як скіпає
В скіпки наш Байда гаспедські галери!..
А там одна вже полом'єм палає,
Освічує до пекла туркам двері.

З четвертого

Ге, ге! вжахнулись і до моря драла!..
Тепер їх і з собаками не знайдеш...
Позабігають аж у Крим до хана
Воювники турецького султана.

Між човнами замішка.

Байда

Чого ж ви стали! Що вам приключилось?
Втікайте, поки Соліман не знає,
Що коло скелі Босої зчинилось,
І вістовця від мене дожидає.

Голоси з човнів

Ой горе, князю! ту міцну галеру,
Що ми так славно здобули на морі,
Одрізано у нас, минувши Перу,
І турки знов ликують на Босфорі...
Бо там зісталась вся потуга наша,
Гетьман з тими, що турчина жахали...

Байда

Хто ж ваш гетьман?

Голоси з човнів

Фесько, по батьку Ганжа,

Що Андибером низовці прозвали.

Один з побратимів

Се Ганжу сам господь за нас карає...

Другий

За каверзи його, за ницу зраду.

Третій

Нехай же гине!

Байда

Ні, панове-браттє!

Тепер не час вдаватись у досаду.

Він згине не один: цвіт отамання,

Що знає поле й море, як долоню,

Почезне разом,— ті, що одбивали

Гарматами турецькую погоню.

Увіходить ще інший козацький вістовець.

Вістовець

Рятуйте, браттє! Військова армата

І золото, що ми напліндрували

По пристанях у турка-супостата,

З гетьманськими клейнодами пропала!

Голоси з човнів

Нехай господь рятує необачних,

Що в пекло завели сліпе козацтво!..

А нам тепер про себе треба дбати
Та од видимої погібелі втікати...
Рушайте, браттє, поки в море двері
Ще не причинено!.. Агов, рушаймо!..
Від берега щодальше одвертаймо.
Безкраїм морем певну путь верстаймо!

Байда
Мовчать! Хто сміє тут гетьманувати?
Турецький Святий
Той, хто здоліє швидше утікати.

Байда
(скочивши в човен з побратимами)
Втікай же в пекло!

Турецький Святий падає.

О ледача ледарь!
Шкода й меча об тебе плямувати.
Гей, бунчука сюди! Хрещатий прапор!

Затикають з одного боку в човні бунчук, з другого прапор.

Човни за мною! Бийте в тулумбаси!
Сурміте в сурми! Грайте в жоломійки!

Бойовий марш.

Хома Плахта (з другого човна). Не слухаймо, чесне козацтво,
православне християнство! Додому!
Голоси з човнів. Додому, панове браттє! Геруймо деменами [95] до
Лиману!
Байда

А нам і гинути тут у Босфорі?
Ся дяка, що вам відчинили море.
Голоси з човнів. А що ж, коли несила?.. Своя сорочка до тіла ближча...
Себе жальніше!

Байда
Ну, добре ж! Одвертайте до Лиману,
А я гостинця дам вам на дорогу,-
Того самого, що галери в друзки
Порозлітались.
Гей! а нариштуйте
Джерела огняні на Чорне море
Да почаствуйте шушваль на прощаннє!

Гармаші риштують гармати. Козаки мнуться.

За мною, хто не хоче потопати.
І тілом чорних раків годувати!

Гетьманський човен рушає.

За мною, хто не хоче соромитись,
Хто хоче з турком до загину битись!

Усі човни за ним рушають. Спускається завіс.
Чути бойову враву.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Турецька галера, закидана трупом, серед козацьких човнів.
Увіходить Байда з побратимами і іншими козаками, всі покривавлені.

Байда

Хвала тому, хто світом управляє
Чи — хто нам дав хоробре серце й розум!
Після сієї крив'яної бані
Не хутко схаменуться бусурмани.
Поторопивши, туляться під скелі.
До Золотого Рога повтікали.
Сам Соліман, здається, взяв гостинця,
За те що попасав на нас ординця.
Ну, козаки, спасибі вам за працю!
Справдешніми були ви лицарями.
Тепер галера ся ціни не має:
Бо кров'ю краще золота сіяє.

Козаки

Хвала тобі, наш любий князю Байдо,
Що не подав нас туркам на поталу,
Що вирятував наше отаманнє,
[Розпудив бесурмен, як вовк отару].

Байда

А де ж гетьман ваш? Я його не бачив
Серед мечів блискучих, гуку й грому.

Козаки

Гетьмана нашого вхопили турки...
І запроторили в куну галерну,
В той самий час, як ти з'явивсь між нами
З гримучими орлами — лицарями.

Байда

То привести й його сюди годиться:
Нехай і він із нами веселиться.

Козаки

Ведуть уже, ведуть бідаху.
Приводять Андибера в кайданах.

Байда

Ганжо!
Чи не скарав же бог тебе за зраду?

Андибер

(упавши йому в ноги)
О князю-батьку! дай обмити слізьми
З твоїх чобіт кров християнську чесну,
Що з бусурменською в бою скипілась!
Я бачу, що й твоя кров дзюркотала:
Бо перев'язано тебе аж тричі.

Байда

Встань, Андибере. Дякуй силі вищій,
Що не дає загинуть християнству.
Хоть пакостять його і суєвірство,
І зрада, і єхидство, і темнота,
Да сила вища править всім у світі
І правдолюбців має на приміті.

Андибер

Не встану, батьку, докіль не почую,
Що ти мені простив моє безумство.

Байда

Безумного і право не карає.
Сльоза твоя гріхи твої змиває.
Вставай, струсни з себе гидкі кайдани,
Поперев'язуй благородні рани.
Гей, деменний! [96] верни на Босу Скелю,

Позабираймо військо та гармати.
Ми леву челюстей ще не роздерли,
Хоть недовіркам добре носа втерли.

Галера, а за нею човни пливуть з напруженими парусами.

Козаки
(співають)
Ой гук, мати, гук:
То козаки йдуть
І веселая та доріженька,
Куди вони йдуть.
Куди вони йдуть,
Береги гудуть:
Поперед себе та й облавою
Бусурменів пруть.

Байда
Що ж се ви, браттє, любе товариство,
Мов жарт жартуєте із Андибером?
Поперев'язували чорні рани,
А на руках і на ногах кайдани.

Один із отамання
Не жартом се ми робим, батьку князю:
Дивись, його кругом обстала рада.
Від черні тут стоять козацькі чури,
Від старшини — усі громадські мужі.

Байда
Що ж се за рада?

Другий
Судня рада, князю.

Байда

Ви Андибера хочете судити?

Третій

Нехай тобі про се відкаже, батьку,
Старіший з козаків, Костир безрукий.
Се наш речник. Давно вже чорна ряса
Прикрила бідоласі куксу й горе,
Та Ганжа їздив до Святого Спаса [97]
І викликав його ще раз на море.

Байда

Про що ж вам, рицарям, піп у поході?
Попа й у кіш козацтво не пускає,
А на шляху татарському зустрівши,
На інший шлях негайно повертає.

Четвертий

Ні, дід Костир у попи не пошився:
Калікою до Спаса притулився.
Калік ченці у попи не приймають,
А клобуком покритись дозволяють.

Байда

Про що ж каліка вам старенький здався,
Такий, що вже й од миру заховався?

П'ятий

Про те, що між козацтвом ще ніколи
Щасливого в походах не бувало.
Він і Острозькому-гетьману в полі
Своєю долею поміг немало.
А з Полюсом, преславним запорожцем,
По самий Кочубей [98] гуляв степами...

Ще бувши чурою, підвусним хлопцем,
На герці грав у долю з мурзаками.

Шестий. Отим-то Ганжа не поскупивсь на свою здобич, що здобув понад Горинню: справив Межигірському Спасові за Костиреву душу срібну шату, зробивсь і оброчником Спасовим задля ради його, аби викликати на Чорне море такого характерника, що знає, покіль можна пліндрувати і як без погоні додому втікати.

Семий

І поталанило ж нам у поході:
В Дунайські гирла холоду нагнали,
Галер з десятків на пожар пустили,
Безкрає море добре пліндрували
І трапезондські пристані спалили.

Восьмий

Да з талану зробив він безталаннє,
Через пиху свою та мудрованнє.

Дев'ятий. Годі-бо вже, годі! Може, сьому бідоласі Ганжі на світі жити менш, ніж найменшій комашці, а ти йому пихою допікаєш. Нехай старий словами Ганжу картає: на те він своє право має. Ось вислухай-бо, князю-батьку, що тобі Костир про Ганжу скаже.

Байда. Нехай говорить. Слухатиму пильно.

Костир. Тут, князю, річ така. Кажу я цьому Андиберові: "Буде з тебе, пане гетьмане, тієї слави, що безкрає море добре спліндрував, а по берегам холоду всюди нагнав. Раджу я тебе, старою головою: на більшу здобич не надься, у Босфор не вганяйся, до Січі-матері, до батька Великого Лугу вертом вертайся". — "Ні,— каже,— дідусю: не зарікаюсь я й Царгород спліндрувати, султана турецького бранцем узяти, восточному цареві на Москву гостинця з Січі подати". Ну, Костир своє сказав та й води в рот набрав. А тепер знов прийшла черга старому говорити, необачного верховода громадським судом судити.

Десятий. Гаразд старий Костир говорить, мов у великого дзвона дзвонить.

Байда

Вже недалеко Боса Скеля, діду.
Кінчай: бо й там багато часу вгаєм;
А нам аж поти плавають небезпечно,
Поки безкраїм морем загуляєм.

Одинадцятий. Батьку князю! безпечен про безпеку бувай. З нами плистиме характерник: цей зна, чим погоню двернути.

Дванадцятий. Вже наготовлено й вагітну молодицю. Випалять багаттем з черева дитину, дак ворогам і засліпить.

Байда

О козаки! зветесь ви християне
І так шукаєте собі безпеки,
Як ваших предків хижаки-погане
Навчили у віки якісь далекі.

Дванадцятий. Ні-бо, князю наш і батьку: дідусь Костир і за козакування свого вславився одвертаннем погоні, а тепер ще приправить чернечими молитвами, то певно вже наздогінцям засліпить.

Байда

(махнувши рукою)
Суди вже, діду, Ганжу Андибера,
Та в річ розлогу дуже не вдавайся:
Бо се Босфор, не комиші Дніпрові:
Бувай короткий у речницькім слові.

Костир. Я вмію й коротко говорити, а коли хочеш, князю, перемовчу й печерського мовчальника. Нехай козаки-небожата, як самі знають, так судню раду й закінчають.

Одинадцятий. Ні-бо, дідусю: ти розпочав, ти і закінчай. Благаємо тебе всім кошом і всіма куреннями.

Дванадцятий. Благають тебе і чури козацькі, мужі громадські...

Костир. Коли так, дак-от який мій присуд буде, чесне козацтво, православне християнство. — Феську Ганжо Андибере! озвався єси запорозьким гетьманом та й запровадив козаків у дияволову пельку та й погубив народу християнського не десяток, не сотню, да й не тисячу. За це повинен єси смерти.

Козаки. Амінь! амінь! амінь!

Один з отамання. То прив'яжемо ж його до щогли, та й нехай кожен одважить йому киякою стілько, кільки в кого ваготи на серці.

Костир. Ні, козаки, діти, друзі! Тепер кожен, з великого жалю, буде його тяжко києм окладати, кров християнську проливати. Не честь воно буде нам і не подоба. А лучче ось як учинимо: гарматних куль йому в пазуху накладемо та в воду без гріха й упустимо.

Козаки. Гаразд! гаразд! гаразд!

Андибер

Панове браттє! я вас не благаю,
Покірним серцем смерть од вас приймаю.
Як мав би на гаку ребром висіти,
То лучче в морі воду мовчки пити.

Байда

Панове! я сказав би вам, що Ганжа
Преславний воїн, лицар знаменитий;
Що ним козацтво наше українське
Гримить, блищить і славиться по світу.
Та знаю, ви не вважаєте на силу,
На смілий дух, на той огонь лицарський,
Котрим він дива доказав на морі
І навіть на нещасному Босфорі.
А подаю вам, браттє, до уваги,
До присуду козацьке давнє право.
Се право маю я, панове, браттє.

Я визволив його від смерті кров'ю,
Моєю і моїх трьох побратимів:
Бо ми окрилились ранами тяжкими.

Костир. Що ж, браттє? чого мовчите, мовчки? Князь Байда гаразд говорить. Так воно й є. Се козацьке право давнє. Визволив князь Байда Ганжу Андибера кров'ю християнською. Християнська ж кров, панове браття, велика річ: нею і від моря козаки відкуплялись. Раз ми тонули на безкраїм під велику хуртовину. А я, не вам кажучи, почувавсь у тяжкому грісі. А в якому грісі, коли б ви знали? У страсну п'ятницю, саме в обляги, як Христос у муках кінчився на хресті, наливавсь постової кваші. Молодий був ще й дурний. Озався, бачте, спасенником серед козацтва, щоб аж три дні випостувати, а паскою, що нас з Києва од родичів подано, на морі розговітись; озавсь та й нажерся крадькома кваші. А ми, бачте, задумали святкувати святки на морі, то кожен постував по своїй спроможності. Стали ми верстати здобичну козацьку дорогу, вже не одно купецьке судно й спліндрували. Дякуючи господеві, тільки що почали розговлятись, коли ж лихо! завіяли разом усі вітри; вре Чорне море хуртовиною. Отаман і каже: "Оце ж, панове молодці, не дурно Руське наше море так вре та грає: хтось між вами великий гріх на собі має". Так як про того Поповича Олексія співа Шерешир ваш, так якраз і промовив отаман. "Сповідайтесь,— каже,— панове молодці, милосердному богу, Чорному морю і мені, отаману кошовому, в Чорне море впадіте, війська козацького не губіте..." Так мене цим словом і вразив у серце.

Байда похитує головою.

Козаки. То ти й признався?

Костир. Ато все військо погубити? Признавсь і про інші гріхи: як і старих людей у домівці зневажав, і малих дітей конем топтав, і божим домом п'яний гордував, шапки проти церкви не здіймав, хреста на себе не клав. Ну, почали вже мені хусткою очі в'язати, щоб сердите море вгамувати. А один старий козак: "Ей,— каже,— козаки, друзі, небожата! ви сього козака не топіте, не губіте, а лучче йому мізинної пучки втніте, крові християнської в Чорне море впустіте". Що ж би ви думали, панове

браттє? Скоро стало море кров християнську зачувати, зараз почало й утихати. Тим же то я вам велю й раю: нехай цей Андибер живе-поживає, милосердного бога за все військо козацьке благає.

Козаки. Згода! згода! згода! Нехай Ганжа живе-поживає, мов троянда в саду, цвіте-процвітає!

Байда

Спасибі, козаки, що Ганжу слобонили!
Хоть ви й Молоховим судом судили, [99]
А справу добру військову вчинили,
Лицарством чесним тут себе явили.

Козаки

(розбиваючи на Ганжі Андибері кайдани, співають)
Ой гук, мати, гук:
Запорожці йдуть,
І веселая ж та доріженька,
Куди вони йдуть.
Куди вони йдуть,
Береги гудуть:
Поперед себе та й облавою
Бусурменців пруть...

Байда

Прощай, Стамбуле! не вдалося Ганжу
Тобі на гак залізний почепити.
Ще він твої не раз галери буде
Посеред моря Чорного топити;
Не раз від голосу його струснеться
Твоя пещена челядь азіатська,
Не раз твоєю кров'ю обіллється
"Веселя доріженька" козацька.
Один з побратимів
Усе б гаразд, коли б не коні, князю!

Другий

Велика се, ненаградима шкода!

Байда

Моя найбільша: бо Арап мій, Буря...
Мені б за нього і півцарства мало.

Третій

Ми думали, що турчин вб'є Арапа,
А той йому, мов барс, у шию впився...

Четвертий

Як з каменя підкова креше іскру,
Із нього вибив духа копитами.

П'ятий

І півгодини турку не дозволив
На кобилиць гарячим духом дихать.

Байда

Шкода коня! Сей кінь — моя емблема.
Або мене уб'є напасть і кривда,
Або я правдою возьму над ними гору.
Товаришу моїх боїв кривавих,
Лицарської моєї честі й слави!
Я на тобі сидів, як на престолі,
І царював на бойовому полі...
Шкода коня!

Один з отамання

Пресвітлий князю й батьку!
За те, що визволив єси галеру нашу,
Ми під полки твої поставим коней.

Другий

Татарські в нас поводяться бахмати:
Вони тебе, мов буря, будуть мчати.

Третій

Дамо, дамо!

Четвертий

Ми не вірмене, князю.

П'ятий

Ми не жиди, не крамарі, не скнари.

Шестий

Все забирай, що маємо на Січі.

Семий

Не жаль оддати тобі і тих кожухів,
Що цар про люту зиму надсилає.

Байда

Спасибі, козаки. Тепер же знайте,
Що я везу стару додому неньку
З сестрою любою: то ви галеру,
Де кров лилась, кругом пообмивайте,
Турецький труп у воду пометайте,
Козацький гунями понакривайте.
На морі в кобзи ми над ним задзвоним
І в глибокостях чесно похороним.

Чути похоронну музику. Спускається завіс.

СЦЕНА ДРУГА

Великий Луг.

Увіходить Ганжа Андибер.

Андибер

Знов у раю!.. О батьку ти наш, Луже!
Не сподівався ізнов тебе вбачати...
Яка гидота лізе там у вічі,
На тім затоні, пакоснім Босфорі!
На гори гори скрізь понавертало;
Все деревом чудним позаростало.
З-за дерева будинки визирають,
Угору башти щоглами стріляють.
Блищать мечеті, мов на християнство
Пекельна пелька гострі скалить зуби...
Ти не такий, Великий Луже, друже,
Козацьке втечище, наш батьку любий!
В твоїх затонах, комишах розкішних,
Понад твоїми луками й сагами,
Не бачить око Вавілонів [100] грішних.
Пишаєшся ти, батьку, яворами,
Дубами кучерявими, вербою
Та івою, що висне над водою.
Вживає добру тут козак рибаху,
Куліш із салом, путрю, соломаху,
В твоїм просторі широко він дише,
По Дніпрових річках, вітках гуляє,
Твоє сумне, як монастир, затишше
Бандурою та співом звеселяє
І, викохавши духа у пустині,
Шукає правди й волі на Вкраїні.
Там брату брат і рідний батько сину
На шию душманом лихим сідає.
Нема там злюкам присуду ні впину,
Убогого живцем дукач ковтає.
І той не дбає там про правду й волю,

Що має у всьому талан і долю...
О Байдо! доки ти над козаками
По-панськи будеш згорда байдувати,
Знечевля гору брать над ворогами,
Ласкаво Андибером гордувати?

Увіходить Костир.

Костир
Із ким ти гомониш тут, синку?

Андибер
З Лугом.

Костир
Із Лугом вітер тільки розмовляє.

Андибер
Се батько мій: я рідного не знаю;
А Січ у мене, заволоки, мати.
Мені із ними любо розмовляти,
Мені про них одрадно співати.
(Співає).
Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг — батько.
Ой що в Лузі добре заробити,
Те й у Січі пропити.
Та літає орел, та літає сизий
По високій високості:
Ой плаче, плаче та козак старенький
А по своїй молодості.
Ой ти, молодосте, одрадосте!
На серденьку своя воля...

Ой що люде п'ють та гуляють,
Тільки моя гірка доля.

Костир. Ну, тобі, синку, ще рано плакати по молодощах, та й чим твоя доля гірка?

Андибер
(співає)
Влучи, мій батьку, добру годину,
Заложи руку за пазушину,
Одірви д серця люту гадину.
Люта гадина бока проїла,
Під самим серцем гніздечко звила.

Костир. Скажи ж мені, синку, про що се ти мені так сумно співаєш?
Що се в тебе за гадина така під самим серцем?

Андибер
Ся гадина така ясна-блискуча,
Як та, що перву жінку спокусила,
А праотцеві нашому, Одаму,
Та й нам усім турботи наробила.
Вона вповзла в наш рай з двома жінками,
Щоб начинити колоту між нами.

Костир. Невже се мова про Байду, синку?

Андибер
Ой батьку! ти в спасенності не знаєш,
Куди сей дука осяйний прямує:
З козацьких подвигів, боїв кривавих
Кайдани вічні козакам готує.
Тепер забуто, як ми капудана
Під Варною чайками обгорнули,

Як у Босфорі пишного султана,
Мов дику грушу в полі, струсонули.
Тепер козацтво знать не хоче Ганжі,
Виспівує про Байдине рубаннє,
А він завзятих тільки підкуражив
Зробити нашій праці закінчаннє.
Та ще побачим, хто себе прославить
Між лицарями на всі вічні роки:
Чи той, хто про козацьку долю дбає,
Чи той, хто дбає про свій рід високий.

Костир. Не збагну твоєї думки, синку. Обидва ви лицарі великі; тільки що ти мене не послухав, а то й не попавсь би на тому Босфорі, як вовк у западню.

Андибер. Не хто, як ти, й наворожив мені цю ганьбу, вражий дідугане. Я й тобі не подарую.

Костир. Це вже дурниця, синку. На кого сердишся, а на кому серце зганяєш.

Андибер. Лучче скажи мені, чи справді молода черниця вмира? Я, поки там сидять баби в тім Січовім замковищі, не ступлю й ногою ні в один курінь.

Костир. Коли б не занедужала, да б не ступила бабська нога на Хортицю. Князь хотів просто провадити обох на Русь. [101] Мене прошено читати над нею Псалтир. [102] Бо тут катма книжок. Палять і писане, й друковане. А я весь Псалтир знаю напам'ять од "Блаженъ мужъ" та аж до "Малъ бхъ". От і покликали. Дак стара як зирнула, так і завищала.

Андибер. Чого ж вона завищала?

Костир. Ге, чого! Скажи попереду, яке тобі діло, чи вмере черниця, чи одужа?

Андибер. Таке, що вмере вона в нас і нехотя. Не ступай, бабо, ногою в Січовий кіш, лучче в домовину. І стара вмере, і Байда вмере. На те я Фесько Ганжа Андибер. На те я ні батька, ні матері не знаю. Батька брацлав'яне своєю магдебурією [103] почепили за злодійство на шибениці, матір він сам продав у ясир, а я знявсь на ноги серед поросят, гусей, телят. Об мене козаки-дуки змалку потирали руки; міщане з мене по кушнірнях

[104] заткало робили, а пани так як собака цибулю любили.

Костир. Що бо се ти провадиш, синку?

Андибер. Те, що чуєш, батьку.

Костир. Щоб за те нікчемне жіноцтво да й самого Байду стратити?

Андибер. Або що? Наш суд рівен із царським.

Костир. А він же тебе двічі од смерті слобонив.

Андибер. Слобонив, аби повеличатись. Знайте мене, князя Байду: я того Ганжу і за такого не важу, щоб із ним боєм битись або помстою мститись. Слобонив мене од залізних гаків і од чорних раків, та я не про себе самого дбаю — козацьку честь і повагу обороняю.

Костир. Таж Хортиця остров князький!

Андибер. А присуд на йому козацький. Де козаки кошем стоять, там і козацький присуд. Ну, та що про се балакати! Кажи, чого завищала стара?

Костир. Того, що перед нею палено туркеню, двертаючи погоню.

Андибер. Де ж ви її палили?

Костир. Да там же таки, на капудановій галері, як поплив Байда з побратимами передню пасти.

Андибер. Ну?

Костир. Ну, ми її гарненько взяли, роздягли. Молодших не було, самі біловусники: то ніхто й не согрівив, на голу дивлячись. А вона, проклятуща, звісно, кричить, мов порося перед Великоднем. А навіженним черницям треба повискакувати з галерної хатини. Молодша як позирнула, так і беркицьнула. То й кажуть, що справді вмира.

Андибер. Не вмере поки що. Жіноча смерть — кошача смерть. Я ж був убив Кабашну Настю, а вона таки долізла до замку. Не вмере й ця: згине під козацькими киями.

Костир. Та невже-бо таки, синку, ти на таке наваживсь? За нашого часу такого не бувало.

Андибер. Не бувало за вашого часу в нас і скиту, [105] а тепер буде.

Костир. У Січі б то в вас буде скит?

Андибер. Не в Січі, а в Великому Лузі.

Костир. Де ж він тут буде?

Андибер. Отут, о! на Півневім Скоку. Оце те й місце. От під цими розложистими дубами викопаємо печеру, кшталтом зимовника, та й буде

скит.

Костир. Хто ж у цім скиту скитуватиме, синку?

Андибер. Хто ж, як не ти, батьку!

Костир. Я, синку?!

Андибер. Ти, батьку.

Костир. Ні, я вертаюсь на Русь, до Межигорського Спаса.

Андибер. Добре й тут буде тобі, діду.

Костир. Я лучче знаю, де мені добре.

Андибер. А отаманне ще лучче зна. Вже ми присудили, щоб доживав ти віку між нами, козаками. Бо січовик не без гріха. Повскакували інші в гречку й поза морем. Треба ж комусь одмолювати або хоч покуту накидати. А ти в нас один такий письменник і спасенник.

Костир. Я, синку, така ж грішна людина, як і всі.

Андибер. Ні, батьку, ми тебе за святого вважаємо. Остерегав єси нас од Босфора,— на твоє й вийшло. Обіцяв одвернути погоню,— не було й погоні. А Псалтир знаєш увесь напам'ять іще з-під дякового дубця.

Костир. Ні, синку, лучче ми пришлемо вам за Пороги попа та збудуйте собі церківцю.

Андибер. Церква свята, да піп грішний. Так усюди по городах кажуть.

Костир. Не хочу я в Великім Лузі скитувати.

Андибер. Не хоче інший і гетьманувати, та шкода проти рожна прати.

Костир. Завтра, синку, аби подужчала молода черниця, рушаю за князьким почтом на Русь. Уже під неї і кінські носилки зроблено.

Андибер. Нехай би лучче Байда звелів під себе мари зробити.

Костир. Ой синку, синку! приставив єси до багаття горщика, та коли б він у тебе на голові не тріснув.

Андибер. Віщуй, віщуй, старий круку! Не боюсь твого віщування.

Увіходить вістовець.

Вістовець. Високоповажні батьки! Судня рада йде.

Андибер. А Байду на суд позвано?

Вістовець. Я сам його звав і на голому мечі судову цешку [106] подав.

Чути бубни й суремки.

Костир. Дак оце вже й Судня рада на Байду!?

Андибер. Три справи, батьку, сьогодні на судовій вазі важитимем: перва, щоб тобі в нас у Лузі дубовати, [107] про наші гріхи скитувати; друга, щоб Євине кодло спокусливе заразом з Байдою скарати; третя, щоб нову Січ на Чортотлику заснувати. [108] Дванадцятро мужів громадських і тридцятро наших чур козацьких не ступили ступнем на Хортицю, скоро пристала до пристані капуданова галера з бабами. Я ще на морі з човна на човен скавав, угрущаючи козацтво нашої старої матері на безчестя не попускати. Оце ж її збезчещено, сплямовано: то постане нова, неплямована Січ на Чортотлику. Вибирай, коли хочеш, під скит найлюбіше тобі в роціще. З Чортотлика недалеко буде і до Півневого Скоку, і до Скоку Білого Коня, і до Вовчого, і до Овечого.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.

Увіходить Судня рада.

Один з громадських мужів. Феську Ганжо Андигере, гетьмане Запорозький, батьку козацький! мужі громадські і чури козацькі проміж себе судили, речником тебе настановили.

Андибер. Дякую за честь і шану всю чернь військову, всю старшину низову. Сідаймо ж кружка, панове-браттє, преславне отаманнє, а молодші нехай стоя прислухаються, звичаїв козацьких набираються. Діду Костирю! чи бажаєш ти в Великому Лузі скитувати, милосердного бога за нас бламати?

Костир. Панове козацтво, чесне лицарство, православне християнство! не хочу я в вас у Великому Лузі скитувати: бо в Межигорського Спаса буду за вас голосніш милосердного бога бламати.

Андибер. Хто навчен, той спасен. Не раз єси на своїм віку отаманував, то й стусани козацькі коштував. Оце ж, або під Військовий суд нахилийся, або з душею прощайся.

Другий з громадських мужів. Добрий речник з нашого гетьмана, тяжко добрий.

Третій. Гаразд говорить.

Четвертий. На все лихо вдався, ні в кого позаду не зістався.

Андибер. Оце ж, дідусю, обмислимо тебе смачною їжею й теплою одежею, живи в нас у скиту, поживай, а втікати не думай і не гадай. Чи чуєш, батьку?

Костир. Чую, синку.

Андибер. Коли чуєш, та не розумієш, то й кісточки в утеках посієш.

Увіходить Тульчинський.

Тульчинський

Князь Вишневецький вам, шановна радо,
Своє вітаннє посилає.

Андибер

Ми князя Вишневецького не знаєм:
У Судню раду Байду позиваєм.

Тульчинський

Шукайте ж Байди на землі козацькій,
Коли вона в вас є, а не на панській.

Андибер

Земля козацька там, де козаки постали.
Ми за Хортицю з ханом воювали.
Ми двадцять і чотири дні Орду громили,
В облюзі сидючи, конину їли.

Тульчинський

Хортиці сим ви ще не заслужили...
За неї бився предок Вишневецьких,
Козак болгарський, Святослав Великий,
І череп свій оддав ватазі дикій,-
Такій як ви,— що перш із ним дружила,

А потім на Дніпрі-Славуті вбила
І з черепа його ковша зробила.

Один із громадських мужів. Панове громадо, чесна радо! Чи не
годиться йому за це пинфи дати...

Другий. Щоб не дождав удруге серед ради стояти, з громадських
мужів кепкувати, з козацьких чур глузом глузовати?

Андибер
Посел — осел: що положи на спину,
Те й пре, не має ні страху, ні впину.

Третій. Праведна річ гетьманська.
Четвертий. Справа в нього щира козацька.
П'ятий. А знаєте що, панове радо, лицарська громадо? Коли б ми були в
Байди коней позаймали, то й без суду б його скарали.

Андибер
Не честь і не подоба, миле браттє,
Таке в Великім Лузі виробляти,
Щоб військовий гостинець-подарунок,
Мов у ординця здобич, одіймати.

Шестий. Правду мовляв Захарко Риндя, що наш Ганжа на все лихо
здався, ні в кого позаду не зостався.

Андибер
(до Тульчинського)
То як же це, мосьпане, буде в тебе?
Се Байда скинув байдування з себе?

Тульчинський

Як гуньку, що скаженні пси терзали
І піною своєю сплямували.

Андибер

Князь Вишневецький... Ну, нехай панує,
Нехай з панами козаком гордує.
Нема землі своєї... Ніде стати
Нетязі козаку й коня попасти.
А може, прийде час, що горді дуки
В нас наберуться доброї науки
І будуть з нами землями ділитись,
Як жито під серпа, під нас хилитись.
Скажи це слово князеві, мосьпане:
Воно колись мов з неба громом гряне.

Семий. Хоч таланом-фортуною й бере гору Байда над Андибером, а
розумом — ні, не заломить!
Восьмий. Хто до чого родивсь: один до панування, другий до
гетьманування.

Тульчинський

Не з тим прислав мене князь Вишневецький,
Щоб вас, козацтво славне, зневажати.
Один між вами тільки й є, що дише
Руїнним духом давніх печенігів,-
Тих, що ковші із черепів робили,
Притулки руські в попелі палили.
Князь не гордує вами, чесна радо,
І буде давнім робом байдувати,
Коли дозволите йому нетягу
На божий суд перед меча позвати.
Нетяга сей зробив із Байди дуку
І вас, дітей, на батька підіймає,

На батька, що свого добра не має
І землю й воду з вами розділяє.

Девятий. Се, пане гетьмане, про тебе річ, не про кого.

Десятий. Дідусю Костирю! ти в нас письменник і спасенник. Ти зазнаєш козаччину древню, що за Полюса, за Претвіча, [109] за Лянцкоронського, [110] за гетьмана Острозького, [111] за Остапа Дашковича [112] постала. Ти на всякі предківські перекази тямущий, пам'ятаєш всякий глагол невмирущий... Скажи нам: чи має право князь Вишневецький божим судом од Судньої Ради оборонятись?

Костир. Має. Бо й Судня Рада іноді помиляється, а божий суд ніколи. Від божого суду, мовляли древні козаки, не вхилиться ні багатий на гроші, ні багатий на силу, ні багатий на розум.

Одинадцятий. Не помиливсь єси, пане гетьмане, що старого Костира настановив низовим скитником.

Дванадцятий. Ну, кажи ж тепер нам, пане гетьмане: чи впокоришся перед Судньою Радою? Чи вийдеш на божий суд перед того обуха, що на Старці лежав єси від нього, як узимку муха?

Андибер

А то не вийду? На широких світі,
Поза морями, поза Босфорами
Нема мені воювника страшного...
І на чортяку битиму самого!

Увіходить вістовець.

Вістовець (задихаючись)

Орда! Орда, панове Судня Радо!

Костир

Оце ж тобі і божий суд, гетьмане!

Андибер

На суді цим, твоїми молитвами
Оборонятимусь, мій чесний отче.

Вістовець

(здихавшись трохи)
Іде, гуде, пили курять під небо;
Отари січові під ноги топче.

Тульчинський

А Січ безпечна. Той, кого хотіли
Згубити ви, байдужен в замковищі.
Давио вже чати всюди розсилає
І кримця й турка в гості визирає.

Вістовець

(здихавшись, іде)
І турки йдуть з Очакова страшного.
Все дике поле вкрили бунчуками...
Налічено їх сорок без одного,
До впаду будуть битись з козаками.
Хортицький замок хочуть розметати,
Дойти в воді скарбниці військової.
Всі курені козацькі зруйновати
І не зоставить ні душі живої.

Андибер

То вдармо ж, як із хмари, на поганця!
Грими у бубни, довбишу, до бою!
Ви, чури, мчітесь вихрями до шанця,
Давайте гасло нашою Грізною!
Чути гармату.

Тульчинський

Реве! Пішла луна понад водою.
Се вже байдує наш підсудник, Байда.

Андибер

О, киньмося ж, зотнімось із ордою!
Гризе мене, мов гадина, досада.

Спускається завіс. Чути татарський наскік.

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

У Вишневці під церквою.
Купа ярмаркових круг кобзаря.

Кобзар

Якої ж вам, браташше, заспівати?
Чи про ясного пана між панами,
Що не схотів по-панськи князювати
І побратавсь навіки з козаками?
Чи про того, що мусив свині пасти
Серед сільської челяді-дрібноти,
Та знявсь угору, мов той дуб гіллястий,
І прихиливсь до голої голоти?

Хома Плахта. Що за дотепне слово в цього Шерешира! Як на кого націлить, дак справді мов з лука вшереширить.
Турецький Святий. Ну вже так, що вшереширив! Побратавсь, ка, навіки з козаками, а, мабуть, чи не посваривсь навіки. Дарма що тому десятий год минає, а козаки не подарують йому, що зайнято в полон мало не всю Судню раду. Він знав про бесурменське наступання та й не з'ясував гетьманові.

Один з ярмаркових. Про козаків ще можна міркувати і так і сяк, а це річ певна, що Ганжа і вмираючи йому своєї неволі не подарує.

Другий. Ге, ге! тепер вони хіба на тім світі зустрінуться. Того десь у Криму запроторено, а той потонув у Московщині, мов у безкрайому морі.

Третій. Я й досі дивуюсь, що чого цей Байда зараз подався на Муравський шлях, [113] скоро побив бесурмен? Покинув і здобич недуганену, [114] і турецькі коні не пайовані. [115]

Четвертий. Чого подався? Таж він не знав, що Ганжу Андибера вхоплено, то й боявся помсти за безчестє.

Третій. За яке безчестє?

Четвертий. От тобі на, за яке! Не про що й питаїв Байда бесурменське наступаннє: аби Ганжу збезчестити.

Турецький Святий. І Ганжу, і всіх тих, що за Січову честь були озвались. Ось нехай, мов орда вас голими руками переловить, а я ще більшої здобуду собі слави.

П'ятий. І оце б то Байда боявся Ганжиної помсти! Се вже курзу-верзу, кошелі плету. Як я бачив його на Босфорі, то, здається, коли б вискочив до нього з пекла той, що держить на руках Іуду, а з пельки рига полом'єм, дак і йому б затопив меч в череву. Не було тоді тільки крил у Байди: а то наче архангел з огняним мечем побивав турків, далебі! Не людською, божою силою воював сей лицар.

Турецький Святий. Що ти розносивсь із своїм Байдою, мов дурень з писаною торбою? Ти подивився б, як ми з Ганжею усе море навкруги городами освітили.

Шестий. Було б з нас і того дива, що Байда бився сам на сам із турецьким султаном. Потім бивсь, поки в руках од мечів самі держална позоставались. Тоді вхопив поганця та й роздер йому щелепи, як у Києві святий Самсон леву. [116]

Семий. Ти казане кажеш, а я від самих ганжан чув, як загатив Ганжа Чорне море турецькими галерами. Тим-то й не було за козаками погоні.

Восьмий. О-хо-хо-х, братчики! полетіли наші орли різно.

Шестий. Нема нашого Байди, нема нашої слави!

Турецький Святий. Нема нашого Ганжі, нема нашої честі й поваги!

Хома Плахта. Коли б ти, брате, не пропив своєї кобзи, то й заспівав би оце про городи навкруги моря. А то Шерешир і співатиме, як Байда

роздер турчинові щелепи. Що люде плещуть, те й співатиме. На те він кобзар.

Турецький Святий. Ні, вже цього-то не буде! Співай, Шерешире, про Ганжу Андибера! Співай, коли не хочеш бачити кобзи в друзках!

Костир. Годі тобі, п'яному, до тверезого сикатись. Як пхне, то й ногами вкриєшся. Он дивись, який бідаха шкандиба. Дивітесь, небожата: це якась непевна людина. Бач, як його скалічено! (Увіходить Ганжа, з утятою рукою). Здоров бувай, козаче-небораче! Де це руки, так як і я, збувся, лихої години здобувся?

Андибер

(млявим гласом)

Сам бачиш, батьку, де. Моя свитина,
Подряпане обличчє й тіло голе
Виявляють, що за лиха година
Мене туряла через Дике Поле.

Костир. Так, синку, бачу. Се ти втікав з ординської неволі. Се тебе тернові сховища так обдерли-обшарпали. Не літа се тебе зогнули, не старощі снігом притрусили. Се тебе неволя скорчила, велика туга зморщила. А доконала твою козацьку молодецьку силу болюча кукса, що й видко, як вона крізь ганчірку гарячу крівцю цідила. Знаю, синку, й рубані, знаю й стреляні рани: що рубані, мовляв, широкі, а стреляні глибокі; що рубані кров'ю зійшли, а стреляні к серцю прийшли... Як же це тебе, синку, лихо спіткало?

Андибер

Се, батьку, в мене тільки ще півлиха,
А ціле лихо — десять літ неволі,
Та ворогу з біди моєї втіха,
З моєї лютої, гіркої долі!

Костир. Аж десять літ! О милосердний господа! Мене держано в скиту неволею тільки десять день, да й то кожна година здавалась мені

роком. Лучче мені на волі нищуном при божому дому пробувати, аніж неволею в розкошах скитувати.

Андибер

Дак це ти справді той Костир спасенний,
Що слобонив козацтво від погоні?
Костир. А ти ж хто такий, синку, що мене знаєш?

Андибер

Хто був я, нічого про те питати...
Тепер я кукса — Куксою й зовуся.

Костир. Як же ти зробився куксою, синку?

Андибер

Я день у день важкі ворочав жорна
Під карбачем-арапником татарським.
Мене за ногу ланцюгом узято...
Ноги втинати річ була даремна.
Вужем степів сухих не перелізти,
Кульзі до рідної країни не добратись.
Як загнилась нога, за ліву руку
Приковано мене до жорен клятих.
Мурзак забув сокиру коло мене...
Дождавши ночі, я подрав сорочку,
На голе тіло натягнув свитину
І, руку втявши, рам'єм обматавши,
Пошкандибав німим степом по зорях.
О воленько, душе всього живого!
Нема над тебе радощів на світі;
Нема розкошів більших козакові,
Як соколом куди хоча летіти!

Турецький Святий

Кобзарю! залиши про Андибера думу,
Про помсту Ганжі над срібляниками.
Прислухайсь, як з неволі бідолаха
Втівав тернами, дикими степами.
Аж десять літ він мучивсь на прикові,
Ворочав жорна татарюзі злому
І втяв руки собі задля святої волі...
Такого ще й не снилося нікому!

Хома Плахта. Аж десять літ? Лишенько! То, може, ти, козаче-небораче, знаєш про нашого Ганжу? Може, чував, як йому там у неволі живеться?

Андибер

Я Ганжу знаю, як себе самого...
Ми десять літ укупі бідували...
Обох нас рівно й дуки, і нетяги
Мов волоцюг-собак, позабували.

Хома Плахта. Позабували? Ні, Ганжі Андибера козацтво довіку, до суду не забуде. Ось на, покріпись горілицею та розкажи нам про нього. Сьогодні в нас Пречиста, храмове свято. Меду про сей день понасичувано, [117] горілок понакурювано, пива понаварювано. Уся Горинщина зібралась у Вишневець ярмаркувати.

Андибер

(випивши)

Лий, брате, ще: бо й горло пересохло
І мов язик прилипнув до гортані...
(П'є).
Ще лий, а то у животі поморхло,
Так наче в чабаці або в тарані.

Костир. Я помічаю, діти, друзі, по цьому козакові, що він замолоду стояв дорого. Бачте, як од горілки випростується!
Турецький Святий. Такого заввишки не знайти й на всьому ярмарку.
Хома Плахта. Бравий був козарлюга, та проклятуща неволя заїла.
Андибер . Ні, не неволя, ви мене заїли.
Хома Плахта. Як ми?
Костир. Ого ревнув! Неначе з бочки...

Андибер

Ви й слухати і знати не хотіли,
Що в нас нема там на хребті сорочки;
Що літом пряжемось ми там на спеці
І тремтимо зимою без кожуха;
Що не зісталось бранцеві-сердеці
Нічого, тільки визівнути духа.

Турецький Святий. Ні, горопахо Козурю! не кори нас таким докором.
Про тих чур козацьких та про мужів громадських таки й правда, що не чували, а про самого Ганжу Андибера ми й [у] піснях співали, як його аж тричі в утеках наздоганяли, ув Орду завертали та ще в гіршу каторгу завдавали.

Андибер

Оце ж його й держали на прикові,
Вповаючи, що за свого гетьмана
Козацтво скинеться хоч по корові
Та й викупить у бесурмена-хана.
Ні, ви співали тут собі здорові,
А ми в тім лютім пеклі погибали
Та смерті в господа собі благали.
Ярмаркові тиснуться до Ганжі Андибера.

Костир. Годі ж уже, синку, нарікати на щербату ко-зацьку долю да на тяжку неволю. Ось на, покуштуй оковитої з мого боклага.

Андибер

(п'є нахильця)

Дай ще ковтнути. Оковита добра...

По животу новим здоров'єм грає.

У ключ кипить козацька кров хоробра;

Душа, мов пекло, полوم'єм палає.

Турецький Святий. Дивись, Хомо, не той чоловік став!

Костир. Гей, козаки, діти, друзі! се перед вами не заволока незнаний. Се ваш Ганжа, ваш Андибер Фесько, гетьман Запорозький, батько козацький!

Ярмаркові. Батьку ж ти наш!.. Гетьманоньку ж ти наш!.. Хлібодарничку ж ти наш!.. Славонько ти наша, честе наша!.. Здобиченько ти наша, похвала наша!

Андибер

Я не гетьман, не Андибер, не Ганжа.

Я кукса — Куксою і зватись буду...

Що з мене сила насміялась вража,

Я їй цього до суду не забуду!

(Ударивши по стоячій бочці і висадивши дно).

Турецький Святий

Се він! се Ганжа! Ганжина се вдача!

Його рука! Його залізна сила!

Не зникла в каторзі снага козача!

Завзятості орда не придушила!

Андибер

На Півневім Скоку пропав той Ганжа,

Що вас водив полями та морями:

Там з нього сила насміялась вража,-

Піймавсь у лика перед козаками.

Тепер він Кукса... Торохти ж громами,

Скалічений нетяго-заволоко!

(Ударивши по лежачій бочці і висадивши клепку).
Помстись над дуками-срібляниками,
Помстись над їх заступником жорстоко!

Турецький Святий
Наш рідний батьку! ми тобі поможем
Помститись над людськими ворогами.

Хома Плахта
За правосудним помаганнем божим
Топтатимеш срібляників ногами.

Турецький Святий
Сьогодні я воли продав остатні...
Ось гроші! Справ собі гетьманські шати.

Хома Плахта
А я позгортував усякі злидні хатні,
Щоб жінку на храму відпоминати.
Та ні, нехай без поминок царствує...
Ось гаманець на чоботи-сап'янці.

Костир
А се Костир свій чересок дарує,
Щоб красувався еси в пернатій шапці. [118]

Один з ярмаркових
Гурра! дивись, попростилали рядна;
Хто що розгорив, вергає-скидає,
Одежею козацькою гетьмана
І чобітьми, і грішми спомагає.

Другий
Гурра, гетьмане, Ганжо Андибере,

Красо й хвало козацького народу!
Нехай тобі дорогу слава стеле
Від сходу сонця до його заходу!

Становлять Ганжу Андибера на бочці.

Андибер

Козацтво, діти, друзі, небожата!
Над Байдою ваш Кукса візьме гору
Топтатиме під нозі супостата
І завіта знов з вами до Босфору.
Як повний соняшник цвіте-сіяє,
Так засіяє море пожарами
І збагатить нас на весь вік безкрає
Добром турецьким, злотом, талярами.
А ти, Стамбуле, не пишайсь гаками:
Байдуже нам про ті залізні роги!
Затрусишся знов перед козаками,
Як заревуть, мов на Дніпрі пороги.

Спускається завіс. Чути кобзи, цимбали, бубни, співи.

СЦЕНА ДРУГА

У Вишневці на замку Крестова світлиця з предківськими портретами.
Увіходить княгиня Вишневецька в чернечій одежі.

Княгиня

Залізний лист мені приснився ранком...
Вертається з Московщини мій сокіл.
Король йому баніцію прощає,
До служби кресової закликає...

Пауза

Ох... Десять літ — ні, десять сотень років...
Як серця нашого стає!.. О синку!
Де ти?.. Розмаявши ворожу хмару,
Ти сам узявся хмарою і зникнув.
Тобі було противно дяку слухать;
Не любі стали й ті пісні хвалебні,
Що кобзарі тобі на честь складали,
Твоє велике діло вихваляли.
Пилами й туманами обгорнувся,
На матір, на сестру не озирнувся.
Не нам, жінкам, лицарське серце знати,
В печалі й тузі словом розважати.
Ми за гріхи якихсь незнаних предків
Покутовати сотні років мусим...
Чернець... Заковане в залізо серце
Для жінки і для матері не б'ється.
О, скільки вас до купи тут забралось,
(Дивлячись на предківські портрети).
І вдачею лицарською з'єдналось!..
Олегу й ти, чубатий Святославе!
Зоставили наслідде ви криваве.
А ви, наслідниці княгині Ольги!
По ній zostались вам одні тривоги,
Безсонні ночі, сльози одинокі,
Зітхання, мов церковний склеп, глибокі.
Се, мабуть, вища присудила воля,
Щоб їм лягати трупом серед поля,
А нам над ними думками літати,
Криваві рани слізьми обмивати.

Увіходить Катруся в чернечій одежі.

Катрусю, дорога моя дитино,
Єдина втіхо, споминко єдина
Про ті літа, як я, щаслива мати,

У парі вас надіялась вбачати!
Сьогодні десять літ, як ми вернулись
У Вишневець із-за лихих Порогів,
Де печеніги дикі загніздились
І в дикарів нових переродились.
Ти десять літ одержу чорну носиш,
За матір господа благаєш-просиш
І маєш тихую надію в бозі,
Що вже вона на райському порозі;
Що з раю прабабки її вітають,
Твоє подвижництво благословляють
І дякують пречистих душ цариці,
Що прийняла дівочі обітниці.

Увіходить Тульчинський оддаєки.

Вволи ж тепер мою сердешну волю,
Усолоди гірку самотню долю
Тому, хто став бездітниці за сина,
Ким захистилась наша Україна
Він десять літ до тебе не лицявся,
Про любові ні словом не озвався.
Невольник мовчазний твоєї волі,
Чатує з козаками в Дикім Полі;
З окритою залізом головою,
Стоїть готовий день і ніч до бою.
Що мовчки ти для матері чинила,
Те мовчки він чинив для побратима.
Вас двоє в світі, двоє душ високих,
Сердець на дружбу і любов глибоких.
Такими душами сей світ держиться,
Ім'я господнє на землі святиться.

Катруся

Княгине-мамо! я не без користі

Він дику, люту силу войовничу
До подвигів спасенних нахиляє.
Він дише правдою, святої правди,
Завіту рицарства, достерегає.
Одна у нього хиба — нововірство;
Та, слухавши його оповідання,
Сама в чернецтві ти вже не вбачаєш
Людської жизні вищого призначення.

Катруся

Так, не вбачаю, мамо: бо черниці,
За мур від горя жизні заступивши,
Про власне, монастирське, горе дбають,
Для світу ж ніби справді вимирають.
Тим часом ні в гаремах мусульманських,
Ні по улусах степових татарських
Біди й наруги більшої не знають,
Яку козацькі жени в нас приймають.
Оце ж довіку буду діувати,
Жінок нещасних в тузі розважати,
Покинутих сиріток доглядати,
На добрий путь, на розум наставляти.

Княгиня

Моя голубонько! хіба ж не можна
Круг рідної сім'ї сиріт збирати
І тим козачкам нещасливим тугу
В їх бідолашній долі розбивати?

Катруся

Не можна, бо сім'я — душі зневага,
Се — рванне серця, матінко-княгине:
Однаково і рицар, і нетяга
Свого часу дітей і жінку кине.
Ось ряд черниць, сумний, як склеп підземний.

Се жінщини гіркі, з мечем у грудях...
Наш вік — жіноцької журби вік темний,
Біди, невиданої ще на людях.
В тебе пронизане в самої серце
Мечем кривавим, як огонь жерущим,
На горе всім, хто горнеться до тебе,
На радощі ненавидникам злющим.

Княгиня

О бідний побратиме мого сина,
Найкраще серце, розуме найвищий!
Чи не була б дочка моя щаслива,
Коли б не знала, чим се время дише?
Твої нововірні оповідання
Про світ широкий, про науку правди
З дівочого веселого кохання
Зробили сум без пильги, без одради.

Тульчинський

(наблизившись)

Княгине!

Княгиня

Ах! ти тут, мій орле сизий?

Тульчинський

Я тут і чув сердечну, щиру мову,
І перебить не смів: бо ви снували
Найвищого життя тонку основу.
Та край наш мріями низькими дише.
Колись, читавши, будуть дивувати,
Що він собі руїнне право пише
І все з землею надиться зрівняти.

Княгиня

Як? що?

Тульчинський

Вернувся Андибер з неволі

І зветься Куксою: бо без руки вернувся.

Він хоче на срібляниках помститись

За те каліцтво, що в Орді здобувся.

Княгиня

Хто ж провинив йому в його нещасті?

Тульчинський

Князь Байда.

Княгиня

Тим, що вдарив, мов із хмари

Нежданий грім?

Тульчинський

Ні, тим, що Судню раду,

Мов череду, обскочили татари.

Княгиня

То син мій провинив своїм лицарством,

А Ганжа мститься над срібляниками?

Тульчинський

Срібляники у нього всі, хто між козацтвом

Живе порядними будинками й хатами.

І перш усіх — княгиня Вишневецька;

За нею він погрожує Острозьким,

Сангушам, Радзивіллам, всім княжатам,

Що не в ладу з гультайством запорозьким.

Княгиня

Погрожує... на що ж він уповає?
Де в нього військо? В чім його потуга?

Тульчинський

На ярмарку до Кукси пригорнулась
Уся голота, що не любить плуга.
Орда ся на Вкраїні з давніх-давен
Проміж людьми дбайливими вгніздилась;
Тепер вона знаряддєм небезпечним
В руках лихих комишників зробилась.
Учора Кукса в гуньці, без сорочки
Пришкандибав; сьогодні гетьманує,
І хто не викотить йому горілки бочки,
Того дере, пліндрує, в пень руйнує.
З горілкою, мовляв, уся вселенна
Під нашим присудом козацьким буде,
Почезне панська сила навіженна,
І раюватимуть всі вбогі люде...

Княгиня

Єхидна проповідь!

Катруся

Що ж нам робити?

Тульчинський

Те, що робили предки — зачинитись,
До себе всіх статечних прилучити
І з печенігами новими битись.
Наш замок повен живності і зброї;
Сердець прихильних маємо доволі...
Не нам лякатись челяді п'яної,
Там де блищали славою герої!

Катруся

Княгине-мамо, й ти, козаче правий,
Справдешний рицарю серед козацтва!
Додасть підмоги вам дівча без слави,
Без імені, без батька, без багатства.
Як пухли з голоду козацькі діти,
Конали в недузї та в холоднечі,
Я звикла по холівах тих ходити,
Що не зосталось ні вікна, ні печі.
І не одну безматірню дитину
Від болесті тяжкої рятувала,
Збирала сиріт в затишну хатину,
Сорочечки біленькі надівала.
Вертаючись нетяги у холіви,
Своїх дітей в черниці познавали
І на шпиталик дїтський із поживи
Своєї пай нескупо відділяли.
Такі нетяги будуть наші люде:
Бо люба й дорога отцю дитина...

Тульчинський

Нї, ясна панно! так воно не буде:
Любіша їм і над дітей руїна.
Завзявшись битись із срібляниками,
В п'яних піснях зачнуть того хвалити,
Хто вирізав отецькими руками
Прихильні до панів козацькі діти.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.

Увіходить вістовець.

Вістовець

Пресвітлая киягине! я заїхав,

Далеко з Шляху Чорного звернувши,
Щоб ви про новизну щасливу знали,
Котра сповнить веселостю ваш замок,
Є над Дніпром село Манастирище,
Село козаچه на землі чернечій.
Туди везу я князю лист залізний...

Княгиня

Залізний лист? Мені сьогодні снилось,
Що син мій із Московщини вернувся.
За сим листом чи клейтом королівським.

Вістовець

Вернувсь, княгине: сон правдивий снівся...

Увіходить Байда, весь сивий.

Байда

Правдивий сон, і ось я сам...

Княгиня

О боже!
Припав метелицею серед літа!

Байда

Се не метелиця, зима московська...
Московські лаври се мене вкривають:
За правду інших там не заробляють.

Княгиня

О синочку!
(Хоче обняти).

Байда

(припавши на одно коліно)
Благослови, матусю,
На поприще нове шукання правди.
(Цілує руку).

Княгиня

Ще в тебе поприще нове?

Байда

Велике.
Се в мене тільки й щастя і одради.

Княгиня

Хіба ж тобі, мій сину, мій герою,
Не ввірилась земля Московська люта?

Байда

О, добре ввірилась! Там помирає
Все, що встає за правду...

Княгиня

То про що ж ти
Вбивавсь із літа в білу зиму, синку?

Байда

Там воювать за правду стоїть праці.
Земля — як море-океан широка.
Кипить вона і рибою, і звірем;
Кипить і грає силою-снагою,
Удачею, одвагою людською.
Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселенну доблестью пишатись.
Та глибоко в ту землю кривда в'їлась,

В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержавства крати
Рикає лев сей,— трусяться палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гідра стоголова.
Воно й мою правицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.
Та до мене весь цвіт Землі зібрався:
Ті, що з царем Казань завоювали;
Ті, з ким він Астрахані допевнявся;
Ті, що Сибір широкий здобували...
Чути труби, жоломійки, тулумбаси.
Самусю-брате! дай себе обняти.
Катрусю! дай себе поцілувати.
Се не зима московська вас вітає:
Московська Русь до себе прикликає.
Не в труби, не в жоломійки се грають:
Серця правдиві до сердець гукають.
Царська земля неправдою боліє...
За мною йде, в кім іскра правди тліє,
І кличе покликом до всіх великим,
Хто не піддався у нас жаданням диким:
"Гей, люде щирі! правди, правди, правди!
Нема без правди ні в чому одради!
Рятуймо Русь і Київську, й Московську,
І вольну Новгородську, й славу Псковську!
Бо татарва нова по ній нуртує,
Століття кривди й мороку готує".

Княгиня

Мій сину-орле! я не розумію
Твого завзяття й задуму нового.

Не Русь од кривди мусиш рятувати,
Своє гніздо од рарогів [119] спасати.

Байда

Чув, бачив, знаю, й добре розумію
П'яну й безрозумну хижацьку мрію.
Я б Ганжу-Куксу розтопав ногами,
Та всобитись [120] не хочу з козаками.
Сьогодні козаки — знаряддє зради,
А завтра — воїни святої правди.
Сам Кукса, що хотів нас руйновати,
Мені в поході буде помагати.

Княгиня

Куди ж се знов поход у тебе, сину?

Байда

На Задністрянську, нене, Україну...

Княгиня

В Волощину? [121]

Байда

Що об Дунай обперлась,
Від гір до моря Чорного простерлась,
Дністром од польського меча прикрилась,
Щитом нам од Туреччини зробилась.
Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих високих;
Та бачу, що шкода її шукати,
Окрім своєї взброєної хати.
Я збройну хату за Дністром збудую,
Уз ріки й море башти помурую.
Тоді [правицю простягну цареві,

А ліву руку — панству й королеві].
Хто б ні озвався правду боронити,
Всім рівно будуть козаки служити.
Нехай живе по нас вівіки слава,
Що іншого ми не жадали права.

Княгиня

Мій сину-орле, соколе мій ясний!
Великі в тебе, вікопомні мислі;
Та чує серце матернє безщасне —
Поб'є недоля сі надії пишні.

Байда

А ти, Самусю, друже мій між друзьми!
Чи віруєш в мою лицарську долю?

Тульчинський

Поки свободно дихатиму грудьми
І ненавидітиму тьму й неволю!

Байда

Се наша заповідь свята козацька,
Се наша віра праведна лицарська,
Нехай ми всі за неї трупом ляжем,-
Ми свій завіт потомству перекажем.
Орлице-нене, соколихо ясна!
Не плач, утри залиті слізьми очі.
Недоля ваша над всі долі щасна:
Бо дух наш родиться в душі жіночій,-
Дух повен жертви, повен занедбання
Себе самого для добра людського:
Нема в людей святійшого призвання,
Нема й у бога луччого нічого!

Княгиня

Катрусю, чуєш? Ось де нововірство
Із вірою старою понялося:
Ось чим козацтво предківське наслідство
Хранити для потомків завзялося!
Нам, кажеш, серце наскрізь меч проймає...
Не бійся гострого, моя дитино,
Як не боїться воїн, що лягає
У полі трупом за свою країну.

Тульчинський

Достойне слово матері героя,
Достойне й діло огняного слова...
Нехай же і моя перед тобою
Озветься мовчазна, несміла мова...

Байда

Ні, брате! Десять років німування
Промовили за тебе більше правди,
Ніж співи трубадурного лицання
І струни голосної серенади.
Катрусю! по всьому широkim світі,
Де рицарство з неправдою воює,
Нема нікого в мене на приміті,
Хто жінчину так високо шанує.
І не знайти довіку в християнстві
Такого доблесного Паладина,
Що десять літ був сироті за брата,
А побратимській матері за сина.
Пишалась би й великая цариця
Таким преславним рицарем-слугою,
Що чатував у полі й на бойницях,
Готовий по всяк день і час до бою.
Та не до всякої цариці сватом
Прибуде Байда з тими, що під лавром

Московським срібним на весь світ сіяють
І правду над багатства прокладають.
Я врізав би свого живого серця,
Оддав би раю цілу половину
Тому, хто для коханого кубельця
Вбеспечує, як муром, Україну.
Ми, люде правди, родимось для жертви,
Ми кривду жертвою одоліваєм;
Без нас були б людські діяння мертві:
Ми їх безсмертним духом надихаєм.
Нехай же над твоєю головою
Вінець у бога житні возсіяє:
Жіноча жертва нарівні з мужською
Грядуще царство правди приближає.
Дай, сестро, рицарю без плями руку
На трудну життя, як героїня житні,
На всяку жертву і на всяку муку,
Що б ні судилося твоїй отчизні.

Катруся

Мій братику! твоє велике слово
І погляд божеський на наші муки
Освітчують, мов сонечко весіннє,
Мою захмарену сирітством душу.
Убога розумом і млява серцем,
Не мушу в вас позаду зоставатись:
От вам обом рука, що до загину
За правду житні буду подвизатись!
(Дає Тульчинському правицю, а Байді ліву руку).
Байда цілує Катрусю в уста, Тульчинський,
припавши на одно коліно, в руку.

Княгиня

(надіваючи молодим персні)

Благослови ж, всевишній, вірну пару
І дай їй вік новий благовістити!

Байда
Далекий, може, вік святої правди,
Спасенних душ надії і одради!
Заручені цілються. Спускається завіс.
Чути весільну музику, та вона переходить у плач.

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Судня світлиця над залізними гаками в Цариграді.
Великий візир засідає в дивані [122] з башами. [123]

Візир
Так, воїни — ігралище Фортуни,
А нації — се хвилі попід вітром...
Куди жене їх таємнича доля,
Предвічного недовідома воля?
Чого встають, киплять та й засинають
І про своє враннє не пам'ятають?
Вре боєм хуртовинне Руське море
І назирає на Стамбул потужний,
Немов, йому на сором і на горе,
Воскрес Олег той віщий, харалужний.
Вре боєм гірше моря степ козацький
І на форпост наш, Ясси, [124] назирає,
Щита, що викував меч оттоманський,
Із наших рук, мов буря, вириває,
Чи се людське безумство, чи укрита
В тім бушуванні мисль якась велика,
Що чернь завзята, здобиччю несити,
Знай рине й рине, мов стихія дика?

Сераскир

Не буде більше ринути: бо Ясси
Пожерли цвіт і силу недовірків.
Сей Томза, лізучи на господарство,
Явив себе Немродом-звіроловом: [125]
Уполював такого козарлюгу,
Якого світ не бачив од Олега.
Попавсь у наші руки славний Байда,
Герой земель і вод, князь Вишневецький,
Що так над нами високо возносив
Червоний хрест козацький, знамя зради.

Візир

Дивуюсь вельми, як се Андиберу,
Безрукому п'яному гайдабурі,
Фортуна пофортунила загнати
В тенета лева, рицаря без страху!

Сераскир [126]

Каліка сей — душа того козацтва,
Що в нього здобич — віра, честь і правда.
Прийняв їх Байда у свою дружину,
Щоб злидні їх у Яссах полатати;
Вони ж, польстившись на його скарбницю,
Давай вози походні жакувати —
Під самий час, як наші наступили
І з Томзою полки його тіснили.
Не раз уже сей Ганжа зрадив Байду,
Та в Байди розум, волею аллаха,
За зраду падишаха, помутався,
І сторожкий стратегик не дознався,
Що Андибер із Томзою з'єднався.

Візир [127]

І ти, щасливий із щасливих воїн,

Двох наших ворогів, духів Ереба,
Своїм мечем, вовік благословенним,
Побив, мов двох титанів-Зевсоборців. [128]

Сераскир

Пишаюсь боєм з українським левом:
Оборонявсь, як Бріарей [129 сторукий,
І вергав смерть, немов яка машина:
Бо в нього, кажуть, серце б'ється рівно.
А сей безрукий велетень, сей Ганжа,
Доставсь мені без крив'яної жертви:
Бо ниций Томза зрадив гайдабуру
І заплатив кайданами за службу.

Візир

Так, воїни — ігралище Фортуни!

Капудан-баша

Або людської зависті й єхидства.
Князь Байда вирвав Ганжу із неволі,
І се йому відплата за рятунок.

Візир

Предвічний таємничими путями
Веде до слави й щастя правовірних.
Се два великі воїни в джавурів,
Дві їх руки, правиця і лівиця,-
І ми обидві їх на балвохвальців
Вворужимо мечем свого пророка
Або ж обидві разом повтинаєм
І Русь, і Польшу, і Москву скараєм.
То перше, кажеш, приведуть нам Ганжу?

Капудан-баша

Він перше Байди провинив пророку:
Нехай йому і поклониться перш Байди.
Да ось уже й ведуть.

Увіходить Ганжа Андибер, у залізних кайданах.

Візир

Що, Ганжо? бачив
Гаки залізні тут, під замком?

Андибер

Бачив.

Візир

На сі гаки зопхнуть тебе з бойниці,
І, зачепившись, ти на них повиснеш.

Андибер

То що ж? Повисну.

Візир

І круки голодні
Тобі живому повиймають очі.

Андибер

Нехай.

Візир

А доїдять внизу собаки.

Андибер

Байдуже. Смерті я не звик боятись,
Від неї й на печі не заховатись.

Візир

Я був колись таким, як ти, джавуром
І так, як ти, бив на "проклятих турків",
І так, як ти, попався у неволю,
І так, як ти, готов був погибати.
Та просвітив мене пророк великий.
І занедбав я ваші мрії дикі.
Покинь олживе ідолопоклонство
Во ім'я пророка правди, Магомета,
І будеш з нами чесно панувати,
Єдиного на небі прославляти.

Андибер

Цур вашому дурному Магомету
І вашому гидкому пануванню!
Господь наш не один живе на небі,
З Отцем живе і Син єдинородний, [130]
А з Сином — Мати, Діва пресвятая
А з ними — всі святі і преподобні.
Нас, християн, вони благословляють,
А вас, невір, навіки проклинають.

Беклербек

Великий візирю! коли б тінь бога,
Наш падишах, [131] почув таке кощунство,
То повелів би тут же перед нами
Язик проклятому джавуру вирвать!

Візир

Премудрості премудрого не міряй
Своїм умом, в заклятості мізернім.
Як море-океан, вона глибока;
Як небеса надоблачні, висока.
Козурю! [132] схаменись. Нехай той Байда
Таким безумним і запеклим буде,

Щоб тьму над світ, а чесну жизнь над муки
І над гидке здихання прокладати...

Андибер
Як! Байда, кажеш?

Візир
Байда Вишневецький.

Андибер
Хіба ж його не страчено ще вчора?
Хіба за гак ребром не зачепився
І не висить-кричить великим гласом,
Що Магомет, пророк ваш, харцизяка,
А Сус Христос — творець землі і неба,
І ви його ще й досі не доби́ли,
Гірких речей його не заглушили?

Візир
Жив і здоров, загоїлися й рани,
Що ними весь під Яссами окрився.
Дознавшись про його неволю, мати
Збула всі статки, все позакладала
І вчора прибула до Цариграду,
Та падишах їй відказав на викуп:
"Коли єси всі українські замки,
Поля, луги й степи позаставляла;
Коли б сріблом та золотом Стамбул мій,
Як місяцем і сонцем, осіяла:
Не випущу й тогді його на волю.
А схоче він пророку поклонитись
І з нами, правовірними, осістись,-
Зроблю його в дивані головою
І в царстві первим паном підо мною".

Андибер

А Байда що на се?

Візир

Не хоче й знати:

Йому любіше на гаках стирчати.

Андибер

То й я не хочу знати.

Візир

Ти завидник

І подразжатель Байдин, Андибере.

Що він ні зробить славного й дурного,

І ти в ту ж стежку, дивлячись на нього.

Андибер

В ту стежку? Ні, своя тропа у мене.

Ось слухай, турчине. Коли ви Байду

Пхнете з бойниць на ті гаки залізні?

Візир

Сьогодні, зараз.

Андибер

І я сам побачу?

Візир

Побачиш.

Андибер

(затрусившись)

І мені дозволять Байду

Самому пхнути на гаки з бойниці?

Візир

Про се є кат у нас.

Андибер

Коли дозволять

Мені при Байді ката заступити,

Готов я з вами брат за брата жити.

Зроблюсь потурнаком і занедбаю

Всі радощі мого святого раю.

Капудан-баша

Що за ненависть люта!

Сераскир

Що за серце!

Візир

Ні, що за розум і наука віри!

О підла чернь! куди тебе провадять

Обманщики, кудлаті лицеміри? —

Геть з ним!

Андибера виводять.

Дзвенять уже кайдани

З металу благородного.

Увіходить Байда, у срібних кайданах.

Нещасний,

Великодушно необачний князю!

Ти вже покинув суєвірство кляте,

Ти мислиш тверезо про бога правди...

Один би ще ступінь, і лик пророка,

Спасенний лик, твоїй душі б одкрився!
Та ні, ти гинеш, благородна жертво
Отчаяння!

Сераскир
Що за постава пишна!
Таким він був під Яссами, як наші
Його кругом, як хмари, обступили.
Коли б тепер меча йому вернути,
Він і в кайданах здався б Іскендером. [133]

Візир
Надумавсь, князю?

Байда
Не соромте сили
Пустим ляканням запорожця Байди.

Візир
Ти хочеш гинути?

Байда
Не хочу, мушу.

Візир
І за що ж гинеш, рицарю великий?

Байда
За правду. Не знайшов я правди в Польщі,
Ні в вашім гарнім царстві, ні в Московськім,
А в нас вона на Русі-Україні
Сліпа й глуха, як мрець у домовині.
Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в турка-безувіра,

І в москаля, що широко сягає,
І в поляка, що високо літає.
Не хочу жити. Буде з мене.

Візир

Князю!

Забудь про наше темне безувірство,
Забудь і про козацьке дике звірство,
Забудь про масу. Ми серед лукавих,
Жорстких сердець і розумів мізерних —
Оазиси, невидимі верблюдам
І вожакам їх, ницим недолюдам.
Живи, як ми живем. Признай пророка,
І буде тінь твоя у нас широка

Байда

Я житиму не тілом, а душею,
Надією великою моєю.
Настане інший вік і інші люде:
Над ними правда царювати буде.
А з вашого пророка ви зробили
Те, що [з свого лукаві християне].
Його ім'ям великим освятили
Своє хижацтво і життє погане.
Не хочу жити з вами.

Візир

Поміркуй же,
Якою смертю помирати мусиш.
Залізний звір тобі у ребра в'ється
Своїми пазурями-якорями,
І довго будеш чути, як сміється
Твій лютий ворог між потурнаками.
Бо Ганжа...

Байда

Се не ворог, дика сила,
Що з давніх-давен бідну Русь давила.
Нехай сміється... Я молитись мушу
За Україну, за народну душу.
Вона в мені, і житиме вівіки.
Як в Чорне море ллються наші ріки,
Так в сій душі живе добро злилося
І з серцем чистим, щирим понялося.
Не вмере вона: воскресне в тім народі,
Що гине ув усобиці й незгоді.
Забудеться ім'я моє, а серце
В далекому потомстві одозветься.

Візир

В потомстві... Хто твоїм потомством буде?
Які поваги, честі, вірності світила,
Які непідкупної правди люде,
Вселенної животворяща сила!..
Мовчиш?

Байда

Я все сказав.

Візир

Душе висока!
Ти був би перлом без ціни в пророка.

Пауза.

Ведіть, сповняйте падишаха волю.

Байду виводять.
А ми всі піїдем до передпокою
І світу чотирьох кінців владику

На милость нахилятимем велику:
Чи не вблагаємо, щоб таки не згасла
Душа свята, велика і нещасна!

Увіходить замковий ага.

Ага

Шкода! Кайданів срібних дожидались
Сіпаки, як голодні пси м'ясива,
І дика чернь із рук у падишаха
Криваву жертву рве, як дар аллаха.
Чи чуєте? Реве Стамбул... Вже сталось.
Од велетня одно ім'я зосталось.

Пауза.

Візир

За вибухом сліпого фанатизму
Я чую спів невольницький козацький,
Знакомий голос хижого сусідства.
Що дише злом на світ магометанський.

Ага

Се бідна мати, тужачи по сині,
Невольників з галер навизволяла,
Щоб на п'яній, завзятій Україні
Про князя Байду пам'ять не вмирала.
Спів робиться виразнішим.
Годі тобі, князю Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку та йди царювати.
Твоя, царю, дочка поганая,
Твоя, царю, віра проклятая!
Знов невиразно чути спів.

Візир

О, лучче б сі співаки поніміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило в тьмі, пророка Магомета.
Природо чесна, цвіте житні чистий!
Тебе низьке принижує й хвалою.
Один дух правди й благості огнистий
До вищих дум возноситься тобою.

Спускається завіс.

Невиразний спів переходить варіаціями у високий національний гімн.

ПРИМІТКИ

Героєм драми виступає історична особа — український магнат, князь Дмитро Іванович Вишневецький (р. нар. невід. — 1563). Про життя й діяльність відомо ряд вірогідних фактів. У своєму маєтку Д. Вишневецький мав загін надвірних козаків, з якими брав участь у боротьбі з турецько-татарськими нападниками. Близько 1554 — 1555 р. за його ініціативою на острові мала Хортиця збудовано замок для оборони південних окраїн України від татарських набігів. Пізніше (у 1558 — 1561 рр.) Вишневецький перебував йому відповідальні військові справи. Під час походу 1563 р. на Молдавію був підступно схоплений молдавськими феодалами, виданий турецькому султану Сулейману II і за його наказом страчений. Деякі українські історики (А. Скальковський, Д. Яворницький) вважали Д. Вишневецького засновником Запорозької Січі і ототожнювали його з героєм відомої української думи "В Цареградї на риночку..." — козаком Байдою. Концепція образу Байди в драмі П. Куліша якраз і ґрунтується на подібній гіпотезі. В сюжеті драми тісно переплітається конкретна історична реальність з народно-пісенною традицією в осмисленні образу Байди.

Ганжа Андибер, гетьман Запорозький — особа не історична. Гетьман Ганжі Андибера на Україні не було. Цей образ створено за мотивами

народних дум, де він уособлює ватажка козацької голоти в боротьбі проти козацької старшини (див. народну думу "Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер").

Настя Горова, шинкарка степова — образ Насті Горової у драмі П. Куліша є поетичною інтерпретацією мотивів усної народної творчості. "Шинкарка молодая Настя кабачная" досить рельєфно виступає в думі "Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер", яка побутує в різних варіантах.

[1] — Гіпокрена — за давньогрецькими міфами, джерело на горі Гелікон у Греції, яке виникло від удару копита крилатого коня Пегаса, що на ньому їздили музи. Вода цього джерела приносила натхнення поетам. У переносному значенні — джерело натхнення.

[2] — Мельпомена — у давньогрецькій міфології, одна з дев'яти муз, покровителька різних видів мистецтва: спочатку пісні, згодом — сумної пісні, ще пізніше — трагедії.

[3] — Ізяславська вітка... — Нащадки великого князя київського Ізяслава Ярославовича (1024 — 1078), сила Ярослава Мудрого.

[4] — "Гомін, гомін по дуброві..." — народна пісня, відомо в різних варіантах.

[5] — Бахмат — верховий (бойовий) кінь у татар.

[6] — Тирлич — рід однорічних і багаторічних трав'янистих та напівтрав'янистих рослин родини тирличевих.

[7] — Розрішення — тут: відпущення гріхів.

[8] — Гривня — мідна монета в три, а в деяких місцях — у дві з половиною копійки.

[9] — Рубок — тонка перкалева чи батистова хустка. Волосяний рубок — чернечий головний убір у вигляді хустки.

[10] — Казюка — кузька, комашка.

[11] — Потентат — володар, всесильний, могутній; коронована особа.

[12] — Лівонія — назва території сучасної Латвії й Естонії в середні віки. Походить від етнографічної групи "лівів", що живе на узбережжі Ризької затоки, розмовляє львівською мовою. Близько до естонської.

[13] — Хвалинське море — давньоруська назва Каспійського моря.

[14] — Річ Посполита — тут: республіка.

[15] — землі, підвладні султанській Туреччині.

[16] — Дике поле — історична назва в 16 — 17 ст. незалежних степів Південної України які межували з володіннями Кримського ханства.

[17] — Соліман — турецький султан Сулейман II (1495 —1566).

[18] — Борея — у давньогрецькій міфології, бог північного чи північно-східного вітру.

[19] — Гуррикан — ураган, буря.

[20] — Долмани — доломани, рід одягу верхових козаків; короткий військовий плащ; назва походить від назви одягу яничарського війська.

[21] — Букефал (Буцефал) — так звали улюбленого коня Олександра Македонського.

[22] — Ганнібал (247 або 246 — 183 до н.е.) — карфагенський полководець та політичний діяч. Прославився перемогами над римськими військами під час другої Пунічної війни, зокрема у битвах під Каннами (216 до н.е.). в бойових операціях уміло використовував слонів.

[23] — Мітрідат — Мітрідат VI Євпатор (132 — 64 або 63 до н. е.), цар Понтійського царства, рабовласницької держави в північно-східній частині Малої Азії. За його правління Понтійське царство значно розширилось, приєднавши Колхіду. Малу Вірменію, Бориспорське царство, Херсонес, Олівію. Війни Мітрідата з Римом за володіння центральними та західними областями Малої Азії закінчились поразкою, а сам він змушений був утекти до Пантікапея (район сучасної Керчі). На цю втечу Мітрідата й натякає П.Куліш словами одного з персонажів драми.

[24] — ...на кривавім Старці. — Битва повсталих козаків під проводом Дмитра Гуні (очолив повстання після Я. Острянина) з польсько-шляхетським військом, яка відбувалася в липні 1638 р. у гирлі р. Сули при впадінні в неї р. Стариця і закінчилась поразкою повстанців.

[25] — Затяжець — той, що завербований до війська; член вільного, незалежного військового загону, гайдамака.

[26] — ... князь Владимир — великий князь київський Володимир Святославович (р. нар. невід. — 1015).

[27] — Галаган — головешка, тліюче поліно.

[28] — Йдеться про збірку казок "Тисяча і одна ніч", знамениту пам'ятку літератури арабського Сходу, до якої увійшло понад 300 казок і новел. Збірка побудована у формі розповіді від імені юної і мудрої доньки візира перського царя, яка протягом 1001 ночі так уміло оповідала казки жорстокому цареві Шахрйару, що не тільки уберегла себе від неминучої

смерті, яка постигла усіх її попередниць, а й стала його улюбленою дружиною.

[29] — Костир — гравець у кості.

[30] — Королівщина — пожалувані королем за якість послуги маєтності, земельні угіддя.

[31] — Аль-Рашід — арабський халіф Гарун Аль-Рашід (786 — 809). У збірці казок "Тисяча і одна ніч" є окрема група, в якій ідеться про славне минуле арабського халіфату. В центрі їх постать халіфа.

[32] — Креси — польська назва окраїнних земель, зокрема українських, які були захоплені пансько-шляхетською Польщею.

[33] — "Ісайє, ликуй" — слова церковного псалма, які виголошуються священиком при вінчанні молодих.

[34] — Кальвін Жан (1509 — 1564) — діяч Реформації, засновник кальвінізму, одного з напрямів протестантського віровчення.

[35] — Лютер Мартін (1484 — 1546) — діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства, одного з напрямів протестантського віровчення.

[36] — Тулумбаси — старовинний музичний інструмент, на зразок литавр.

[37] — Прощальники. — Буквально: ті, що прощаються з козацьким життям. Запорізькі козаки похилого віку та скалічені, які вирішили відійти від козацтва і провести решту свого життя в монастирі.

[38] — Рам'є — рубище, дрантя.

[39] — Полюс — легендарний козацький отаман, згадується у польських історичних хроніках.

[40] — Холіви — холодне житлове приміщення, прибудоване до хліва.

[41] — Дула бити — бити в заший.

[42] — Приспа — призьба.

[43] — Паплюга — розпусна жінка, повія.

[44] — Злотий — монета вартістю 15 копійок.

[45] — Михалок (Михайлик) — невеликий дерев'яний ковшик для пиття води.

[46] — Плахта — давній український поясний жіночий одяг з різнокольорової, узорчастої тканини, переважно вовняної, який носили замість спідниці.

[47] — Синило — синя фарба, синька.

[48] — Будникувати — працювати на поташному заводі; виробляти поташ.

[49] — Шапка-бирка — шапка з мерлушки, овчини.

[50] — Самара — річка в нинішніх Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, ліва притока Дніпра.

[51] — Великий Інгул (Інгул) — річка на півдні України (на території нинішніх Кіровоградської та Миколаївської областей), ліва притока Південного Бугу, впадає в нього біля м. Миколаєва.

[52] — Рось — річка в нинішніх Вінницькій, Київській та Черкаській областях, права Дніпра.

[53] — Тясмин — річка в нинішніх Кіровоградській та Черкаській областях, права притока Дніпра.

[54] — Сула — річка в нинішніх Сумській та Полтавській областях, ліва притока Дніпра.

[55] — Росава — річка в нинішніх Київській та Черкаській областях, ліва притока Росі.

[56] — І на потуху... випиваю... — на завершення.

[57] — Верета — ряднина.

[58] — Вешняк — водяний млин.

[59] — Буджак — історична область на півдні України в 16 — 19 ст. охоплювала південну частину Одеської області між гирлами Дунаю і Дністра.

[60] — Едем — за уявленням стародавніх євреїв, земний рай, легендарне місцеперебування перших людей — Адама і Єви.

[61] — Таволга — рід лугової рослини, із стебла якої в старовину робили канчуки і шомполи для рушниць.

[62] — Гальони (галіони) — морські парусні судна 16 — 17 ст.

[63] — Жоломійка — сопілка, дудка.

[64] — Баязед — Баязид I (1360 або 1354 — 1403), турецький султан (1389 — 1402) і полководець. За його правління Туреччина загарбала Сербію, Болгарію, Македонію, Фессалію, Боснію, анатолійські князівства та поставила в залежності від себе Візантію.

[65] — Баніта — вигнанець, особа, піддана гонінням.

[66] — Ягайло — Владислав II Ягайло (1348 — 1434)., великий князь литовський (1377 — 1392) і король польській (1386 — 1434).

[67] — Жикгмонт — Сигізмунд II Август (Зигмунд II Август; 1520 — 1572), король Польщі (1530 — 1572) та великий князь литовський (1548 — 1572) з династії Ягеллонів. За його участю була укладена Литовського з шляхетською Польщею в федеративну державу — Річ Посполиту.

[68] — Лавра — тут: Києво-Печерський монастир, який існував ще з часів Давньої Русі (1051). З 1598 р. він став Лаврою (великим православним чоловічим монастирем).

[69] — Мурзаки — перекручене від "мурзи" — татарські феодали.

[70] — Сап'яни — тонка м'яка шкіра різних кольорів, що виготовлялась звичайно з козячих шкур і використовувалась для пошиття взуття.

[71] — Габа — дороге біле турецьке сукно.

[72] — Дружиною турецького султана Сулеймана II була українська дівчина Настя Лісовська (1505 — 1561) із м. Рогатина (нині — Івано Франківської обл.), взята 1520 р. в полон кримськими татарами і продана в султанський гарем. Увійшла в історію під іменем Роксолани.

[73] — Помстивсь мечем над королем Филипом... — У 1561 р. військо іспанського короля Філіпа II зазнало поразки від турків у битві під Мостаганемі в Алжирі.

[74] — Сераль — тут: султанський гарем.

[75] — Бельведерські струни — тобто струни Аполлона, від назви відомої скульптури бога Аполлона (Аполлон Бельведерський), який у давньо-грецьких і давньоримських міфах вважався покровителем мистецтв і муз. В переносному значенні — поетичний талант, натхнення.

[76] — Геркулес — давньоримське ймення Геракл, героя давньогрецьких міфів, який відзначався великою фізичною силою і вчинив багато подвигів.

[77] — Валаам — віщун Месопотамії, що згадується в Біблії. Згідно з легендою, Валаам пообіцяв Моавському цареві Валааку проклясти ізраїльтян, але після того, як ослиця, на якій він їхав, заговорила, — поблагословив їх.

[78] — Острів на Дніпрі (в районі сучасного Дніпрогесу), який у 16 — 18 ст. був одним із важливих опорних пунктів Запорозької Січі.

[79] — Стати лука — виступити проти, діяти всупереч.

[80] — Вгроблювати — влаштовувати справи як слід, вдовольняти.

[81] — ... верхові не горять могили... — Для попередження про татарські набіги на південні райони України в часи козаччини на степових курганах (могилах) виставлялась сторожа, яка у випадку небезпеки запалювала сигнальні вогні.

[82] — Чамбул — кінний загін, зокрема у кримських татар, для несподіваного нападу; роз'їзд у степу.

[83] — Індигенат — тут: громадянство даної держави; прирівнювання місцевих жителів у правах до корінної польської шляхти.

[84] — Панцерні (панцирні) бояри — панцерні слуги, феодално залежні селяни на Україні в 15 — першій половині 16 ст., що перебувала на військовій службі Великого князівства Литовського.

[85] — Вборзі (уборзі) — негайно, поспішно.

[86] — Трапезонт (Трапезунд) — у 16 — 71 ст. турецький порт і фортеця на Чорному морі, де був невільничий ринок. Тепер — місто Трбзон.

[87] — Хуррем-Хасеки — так називали у султанському дворі Роксолану, дружину султана Сулеймана II.

[88] — Галат (Галата) — район Стамбула.

[89] — Ясир — бранці, полонених, що їх захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські землі і продавали в рабство на невільницьких ринках.

[90] — Капудан-баша (капудан-паша) — головнокомандуючий морським флотом в Османській імперії.

[91] — Райза — начальник, вождь; тут: капітан невеликого судна.

[92] — Вре — вирує, клекаче, кипить (від давньоруського "врьти").

[93] — Яса — салют, привітання стрільбою з рушниць чи гармат.

[94] — ... не подав нас у ярміс турецький ... — тобто не віддав на наругу турецьку; зберіг належний порядок, лад.

[95] — Демен — стерно, кормило.

[96] — Деменний — стерновий, рульовий.

[97] — Святий Спас — Межигірський монастир поблизу Києва. Повна назва — Межигірський Спасо-Преображенський монастир.

[98] — Кочубей — Качибей, порт на північному узбережжі Чорного моря, що виник у 24 ст. Після захоплення турками (15 ст.) називався Хаджибей. Пізніше тут було засновано м. Одесу.

[99] — ...Молоховим судом судили... — вирішили принести в жертву. Древні фінікійці, у релігії яких Молох був богом природи, сонця, йому в жертву приносили людей. Це ім'я стало символом ненажерливості.

[100] — Вавілон — стародавню місто в Месопотамії, столиця рабовласницької держави Вавілонія у 19 — 16 ст. до н. є. (територія сучасного Іраку).

[101] — ... проводи обох на Русь — тобто на Україну.

[102] — Псалтир — книга псалмів, одна з книг Старого Завіту (частини Біблії). Складається із 150 релігійних пісень, або псалмів.

[103] — Магдебурія — Магдебурзьке право, середньовічне міське право. Міста, яким воно було надане, частково звільнялись від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали орган самоврядування. В 13 — 18 ст. Магдебурзьке право мали і деякі міста України.

[104] — Кушнірня — майстерня по обробці хутра.

[105] — Скит — тут: відлюдне житло християнського ченця-пустельника.

[106] — Цешка (судова) — судовий знак, виклик на суд.

[107] — Дубовати (дубувати) — холонуту, дубіти, мерзнути.

[108] — У 1593 р., після зруйнування Запорозької Січі кримськими татарами, нова Січ була заснована на острові Чортомлику, або Базавлуку.

[109] — Претвіч — Претвіц Бернард, польський магнат, староста барський, у 1547 і 1548 рр. на чолі козацьких загонів виступав проти татарських нападників.

[110] — Лянцкоронський — Предслав Ланцкоронський (р. нар. невід. — 1531), українсько-литовський магнат, перебував на службі у князів брав участь у боротьбі проти татарських набігів.

[111] — Гетьман Острозький — Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460 — 1530), князь, український магнат, перебував на службі в польських королів і великих князів литовських Александра Ягеллона, а пізніше Сигізмунда I, від якого за свої військові дістав титул великого гетьмана литовського, тобто головнокомандуючого військами. К.І. Острозький не був козацьким атаманом і не мав відношення до утворення вільного козацтва не Україні (хоч фольклорна традиція це йому приписує). Популярність його як козацького ватажка виросла завдяки успішній боротьбі з татарськими набігами, яку він вів, очолюючи литовське військо та загони надвірних козаків, що їх організовував, зокрема, перебуваючи на посаді черкаського старости. На цьому й ґрунтується легенда про нього як гетьмана козацького.

[112] — Остап Дашкович — Дашкевич Євстахій (р. нар. невід. — 1535), український магнат, литовський воєвода. Був канівським, а пізніше

черкаським старостою, створював загони надвірних козаків. Разом з кримськими татарами організовував набіги на землі Російської держави (1515, 1521). Йому належить проект про збудування на Дніпрі ряду фортець для оборони від татарських нападів. Деякі історики минулого (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич) вважали його одним з перших гетьманів та організаторів запорозького козацтва. Це не відповідає дійсності.

[113] — Муравський шлях — один із стратегічних шляхів 16 — 17 ст., яким користувалися кримські татари для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та Росію. Починався з Перекопу, проходив південними українськими шляхами, далі — територією Харківського полку і йшов до Тули.

[114] — Дуванити — ділити, розподіляти.

[115] — Пайований — поділений.

[116] — Знаменитий фонтан у Києві на Подолі (в районі Червоної площі) з фігурою Самсона, який роздирає пащу лева.

[117] — Меду... понасичувано... — наварено меду (для пиття).

[118] — Перната шапка — шапка, прикрашена пір'ям.

[119] — Рароги — порода яструбів.

[120] — Всобитись (уособитись) — вступати в уособицю.

[121] — Волощина — Волоська земля, феодальне князівство на південному сході Європи, що виникло в середині 14ст. з 16 ст. перебувало під владою Туреччини. У 1859р. об'єдналося з Молдовою в єдину державу, яка з 1861 р. дістала назву Румунія.

[122] — Диван — рада вищих сановників у султанській Туреччині.

[123] — Баша (паша) — титул військового і цивільного урядовця в султанській Туреччині.

[124] — Ясси — столиця Молдавського князівства в 16 ст.

[125] — Немрод (Німврод) — легендарний засновник Вавілонського царства

[126] — Сераскир — головнокомандуючий військами, вищий воєначальник у султанській Туреччині.

[127] — Візир — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах, зокрема в Турецькій державі.

[128] — Титани-Зевсеборці — у давньогрецькій міфології божества старшого покоління, діти Неба й Землі, які повстали проти нових богів-олімпійців, що разом із Зевсом скинули бога Корона і запанували на Олімпі. За допомогою сторуких велетнів гекатенхейрів олімпійці здобули перемогу і вкинули титанів до підземного царства (пекла).

[129] — Бріарей — один із струнких велетнів, при підтримці яких, згідно з грецькими міфами, олімпійським богам вдалось перемогти титанів.

[130] — Син єдинородний — Ісус Христос.

[131] — Падишах — титул монарха в деяких країнах Близького і Середнього Сходу. В Османській імперії — титул султана.

[132] — Козур (козурі) — зменшувальна назва від "козак" ("козаки").

[133] — Іскендер (Іскандер) — так називали Александра Македонського у країнах Близького і Середнього Сходу, завойованих ним.